پەیڕەو و بنەما سیمانتیکیەکانی درکپێکردن

د. محمود فتح الله احمد
زانکۆی سلێمانی
کۆلیجی زمان

نەریمان حەسەن
زانکۆی هەڵەبجە

٠- پێشەکی

زانستی زمانەوانی درکپێکردن خۆی بە هەردوو "کردەی بیرکردنەوە و زمان"ەوە خەریك دەکات، و ئەم زانستە وەك زانستێکی باو لە ساڵی ١٩٥٠ ەوە دەرکەوت، لە پێشەوە زۆر لە زانایانی زمانی کۆمەڵایەتی باوەڕیان وابوو، کە ڕێبازی زانستی ناتوانرێت لەسەر لێکۆڵینەوەی کردەیی جێبەجێبکرێت، لەسەر ئەو بنەمایەی کە تایبەت و بیرکردنەوەیە، لە سەر دەمی یۆنانیەکاندا تەنها فەیلەسوف و زانایانی بواری میتافیزیقی لە سروشتی زمان و بیرکردنەوە و بیر دەدوان و لێکۆڵینەوەیان لەسەر دەکرد، بۆ نمونە، Descartes دەڵێت "من بیردەکەمەوە لەبەر ئەوە من هەم" ئەوە بە تەواوی گەشەی کرد، لەوبوارەوە گەلێك هۆکار هاوبەشن، لەوانە ئەو ئامێرە پێشکەوتوانەی لە لێکۆڵینەوی چالاکی مێشکی مرۆڤەکاندا بەکاردەهاتن، جگە لە وانە زانستی دەرون و کردەی دەرکپێکردن زانستێکی گەشەکردوون، لێرەدا لەلایەن زانایانی بواری کردەی درککردن دەستەیەك یان زنجیرەیەك لە پرسیار دەکران لەوانە، چۆن زمان کار دەکاتە سەر بیر و بیرکردنەوە، ئایا ئەوە کارێکی گونجاوە و چاوەڕوانکراوە تا "بیرکردنەوە" بخولقێنرێت، و بۆ مرۆڤ هۆکاری خولقاندن هونەرە و هەر وەها

زمان بەدەر لە سیستێمی تێکردە-دەرکردەی سەنتەری زانستی درکپێکردن شتێکیتر نییە، لەسەر ئەو بنەما و باوەڕەی، کە زمان تەنها کەناڵێك یان قەناتێکی گواستنەوەی بیرەکانە تا بیرەکان بگوازێتەوە بۆ ناو یان دەرەوەی مێشك، کەواتە کردەکە دوو لایەنە. دەکرێت هەموو ئەوانەی ئاماژە بۆ بیر و بیرکردنەوە دەکەن بە شێوەیەکی واقیعی لێکبدرێنەوە، بیرەکان جیا و دیارن، بە شێوەیەکی سیمانتیکی توانای هەڵسەنگاندیان هەیە، دەتوانرێت هەڵبسەنگێنرێن، ئەوانە هۆکاری چالاکی بارودۆخەکانن و بنیاتی پێکهێنەر لەخۆدەگرن، دواتر ئەو بنیاتانە پەیوەندی سیمانتیکی بۆ بنیاتەکانیتر هەڵدەگرن، کە دەتوانرێت هەڵەبن یان ڕاست، و دەبنە هۆکار بۆ وەها بیر و کردەوەیەکیتر. بیرە پەیوەندیدارەکان، دەتوانن هاوبەشبن لەگەل بیرەکانیتردا. بەڵام ناتوانرێت پێشبینی ئەوە بکرێت، کە بیرەکان بەرهەمی بنیاتێکبن لە وێنەی ڕستە، لەگەڵ ئەوەشدا هەندێك بیر بەهۆی ڕستەکانەوە دەگوازرێنەوە، واتە هەندێك ڕستە هەلگری بیرەکانن، و ئەوەکانیتر بە هۆی نمونەی عەقلی یان خەیاڵی عەقلی جۆری جیاوازەوەن

ئەگەر بمانەوەێت ئەو شتە بزانین، کە خەڵکەکان دەبزوێنێت، پێویستمان بەوە هەیە کە بنیاتی کردەوەی مێشکیان بزانین، لەم باسەدا زانستی درکپێکردن "زانیاری-knowledge"، وا بەکاردەهێنرێت وەك ئەوەی ئاماژە بۆ لێکۆڵینەوە کردەوەیی مێشکی مرۆڤەکان بکات، و ڕۆڵیان لە بیرکردنەوە، هەستکردن، و ڕەفتارەکانیان دیاری بکات. تیۆری درکپێکردن جەخت لەسەر ئەو ڕێگایە دەکاتەوە کە چۆن مرۆڤەکان زانیاریەکان پڕۆسەدەکەن، و مامەڵەیان لەگەڵ دەکەن، و چۆن ئەو مامەڵەکردنە دەبێتە هۆی وەڵامدانەوە، بە واتایەکیتر،

گرنگی بەوانە دەدەن، کە هەمیشە دەگۆڕێن لە نێوان "وروژاندان/تێکردە و وەڵامدانەوە/دەرکردە"دا. زانایانی دەروونناسی بواری درکپێکردن لێکۆڵینەوە لەسەر کردەوەی ناوەکی دەکەن کە درکپێکردن، گرنگیپێدان، زمان، بیرەوەری و بیرکردنەوە دەکەن.

١.٠ زانستی زمانەوانی درکپێکردن

١.١ مێژیەکی کورتی زانستی زمانی درکپێکردن

مێژووی زانستی درکپێکردن کۆنە بە کۆکۆنی مێژوی خودی مرۆڤەکانەوە، واتە لەگەڵ لەدایکبوونی کەسە توانای درککردنیش لەگەڵیان لەدایکدەبێت، درک(پێ)کردن وەك پرۆسەیەکی سروشتی و لەخۆوە زانین وەك توانای سروشتی زمنی کەسەکان لەزۆر ڕووەوە هاوتان، ئەگەر بەشێك لە توانای درکپێکردن سروشتیەکی بایۆلۆجی مرۆڤەکان بێت، ئەوە بەشەکەیتری دەگەڕێتەوە بۆ لێهاتووی تاك، کات، شوێن، و ڕەدیرۆشنبیر و پلەی خۆخەریککردنی کەسەکان بە مەبەستی لێکدانەوەی هەر دیاردەیەك لە دەوروبەر، کەواتە کردەی درکپێکردن گشتگیرە و هەموو لایەنەکانی ژیانی هەر لە دێر زەمانەوە گرتۆتەوە، لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان لە ژێر ناوی فرەواتایی و هاوواتایی و میتافۆر و ...هتد، کە هەندێك بە کێشەکانی واتا یان ناوزەند دەکەن و هەندێکی دیکەیان بە هۆکاری دەوڵەمەندیی زمانەکەی دەزانن، لێکدانەوەی زۆریان بۆ ئەم بابەتە کردووە. ئەم لێکۆڵینەوەیە دەیەوێت، ئەم بابەتە لە ڕوانگەی (سیمانتیکی درکپێکردن cognitive semantics) ەوە لێکبداتەوە، بە شێوەی کارەکی لە زمانی کوردیدا نمونەی بۆ بهێنێتەوە.

لە سێمانتیکی درکپێکردندا دیاردەی کرۆکەواتا و تویکڵەواتا بە تیۆری تۆڕی واتای سێمانتیکی semantic Network لێکدەدرێتەوە، کە یەکێکە لە گرنگترین باس و بابەتەکانی سێمانتیکی درکپێکردن. لەبەر ئەوەی تیۆری کارکردنمان بۆ دیاریکردنی دروستەکانی سێمانتیکی کوردی (سێمانتیکی درکپێکردن)ە، هەوڵی ئەوە دەدەین ئەم دیاردە واتاییانە لەم ڕوانگەیەوە شیبکەینەوە. دیارترین و کاریگەرترینی سەرجەم ئەو واتا و تایبەتمەندیانەیە، کە فۆرمێك دەتوانێت لە خۆی بگرێت، سەرجەمی واتاکانی یەك وشە، پلەبەندی دەکرێت و بەپێی بڕیاری گشتی، ئەو واتایەی پلەی یەکەمی پێدەدرێت، دەبێتە نمونەی بنچینەیی بۆ واتای وشەکە.

لە کۆتایی سەدەی بیستەمدا بەو درکپێکردنەی ، کە مرۆڤ سەبارەت بە جیهانی دەوروبەری خۆی بەدەستی هێنابوو، درکی دەروونی و گەشی بیری مرۆڤ، بیرۆکەیەکی نوێی بۆ لێکۆڵینەوە داهێنا. ئەم بۆچوونە دەربارەی ئاوەزی مرۆڤە، لەو لێکۆڵینەوانەوە سەرچاوەی گرت، کە لە بواری دەروونناسیدا کرابوون، دەرکەوتنی زانستی درکپێکردن، تێڕوانینێکی یەکپارچەیە بۆ سەرجەم ڕەهەندەکانی مرۆڤ، بۆیە وەك هۆکارێك بۆ لێکۆڵینەوە لە ئاوەزی مرۆڤ دادەنرێت. زانسی درککردن زیاتر خۆی بە ناوەرۆکەوە خەریدەکات،

زمانەوانیی درکپێکردنیش بە وەرگرتنی سروش لە بیروباوەڕەکانی زانستی درکپێکردن و دەروونناسی Gestalt، وەك کاردانەوەیەك بەرانبەر فۆرمگەراکانی وەك (چۆمسکی) هاتە کایەوە. زمانەوانیی درکپێکردن، بانگەشە بنەڕەتییەکانی بەرهەمهێنانی ڕەتکردەوە، بانگەشەکانی خۆیی لەجێگەیان دانا، کەبریتین لە:

ا- زمان هێزی درککردنی سەربەخۆی خودیی مرۆڤە.

ب- پەیدا کردنی زانیاری دەربارەی زمانێك، لە زانیاری دەربارەی ڕێزمانی ئەو زمانەوە سەرچاوەی هەڵگرتووە.

پ- بانگەشەی ئەوە دەکەن، کە سینتاکس یەکەی بنەڕەتی شیکردنەوەکانی زمانەوانی درکپێکردنە.

دەتوانین پەیدابوونی زمانەوانی درکپێکردن، بدەینە پاڵ نەوەی دووەمی زانستی درکپێکردن، لە ساڵەکانی (١٩٧٠) و لێکۆڵینەوەکانی، وەك زانا (رۆش E.rosch).[١]

دەتوانین زمانەوانیی درکپێکردن بە خاڵێکی وەرچەرخان سەیربکەین، چونکە زمان تەنها بە هۆکارێك دەزانێت بۆ گواستنەوەی زانیاری، چەمك و ئەزمون لە دەربڕینە زمانیەکاندا دوو ڕەگەزی سەرەکین لە پێڕەوەکەدا. لەم ڕوانگەیەوە زمان لە بنەڕەتدا سیستەمێکە لە دەربڕینەکان پێکهاتووە، پێکهاتەکانی فۆرمی زمان، سەربەخۆ نین، بەڵکو بە شێوەی سیستەمێکی گشتیی چەمکی و بنەمای کەتیگۆریکردنن، کاریگەریی ئەزموون و دەوروبەر لە فۆرمەکاندا کۆدەبنەوە و پێکەوە لەبەرچاودەگیرێن. پێویستە زمانەوانیی درکپێکردن بە بزوتنەوەیەك، یان هەوڵێکی گرنگ بژمێردرێت لە چوارچێوەی تیۆرییەکی تایبەتدا. ئەم هەوڵە مەکۆیەکە، کە لە ژمارەیەك شا پۆلێن پێکهاتووە، بۆ نمونە دوو لەو شا پۆلێنانە لە زمانەوانی درکپێکردندا بریتین لە :

ا- سێمانتیکی درکپێکردن : وەك دەستکەوتی لیکاف (١٩٨٧)، لاکانگر (١٩٨٧)، فیلمۆر (١٩٨٥)، تالمی (٢٠٠٠)، دەژمێردرێت.

ب- ڕێزمانی درکپێکردن: کە وەك دەستکەوتی لاکانگر (١٩٨٧، ١٩٩١، ٢٠٠٥) مامەڵەدەکرێت.

١.٢ سێمانتیکی درکپێکردن

زاراوەی سێمانتیکی درکپێکردن، بۆ یەکەمجار لەلایەن بریئال (Breal) ەوە ناسێنرا، و وەك ژێرگرێکی زمانەوانیی درکپێکردن سێمانتیکی درککردن بەکارهێنرا، ئەرکی سەرەکی بریتییە لە لێکدانەوە و شیکردنەوەی واتا یان بنیاتی سیمانتیکی دەربڕینەکان. تا ئێستا واتا لە زۆر ڕوانگەوە شیکراوەتەوە، بەڵام یەکێك لە گرنگترین ئەو ڕوانگانە لە دوای ساڵی (١٩٧٠) ەوە ڕوانگەی هەندێك زمانەوانە بە تایبەت لاکۆف (١٩٨٧)، لەم دیدگایەدا سەرنجدان لە واتا بنەڕەتیترین ڕەگەزە؛ واتە دەربڕینە ئاوەزی و زمانییەکان لە مرۆڤ جیانابنەوە، بەڵکو لەسەر بنەمای ئەزمونەکانی بەرهەمدێن. ئەم زمانەوانانە بۆچوونی بابەتێتی objectivism وەك (فرگە) ڕەتدەکەنەوە، لەو باوەڕەدان، کە ناتوانرێت واتا لەو کەسەی، کە بەرهەمی هێناوە جیا بکرێتەوە؛ بە واتایەکی تر، دەتوانین بڵێین "سێمانتیکی درکپێکردن، ئەو زانستەیە، کە لە پەیوەندی نێوان ئەزمونە جەستەییەکانی مرۆڤ و یاسای چەمکی و بنیاتی واتای دەربڕاو لە زماندا دەکۆڵێتەوە" (سویستر١٩٩٠: ٤). لەو تیۆرەدا فۆرمە زمانییەکان خۆیانیان بنیاد نەناوە، بەڵکو سەرەداوێکن، کە واتا لە ئاوەزدا چالاك دەکەن، ئەم چالاککردنە لە تاکەکاندا، وەك یەك نییە؛ چونکە "واتا" هەم لە سەر بنەمای ئەزموونی تاك و هەم لە سەر بنەمای ئەزموونی هاوبەشی تاکەکان بەرهەمدێت. هەروەك چۆن زمانەوانیی درکپێکردن تەنها تیۆرێك نییە، سێمانتیکی درککردن، لە یەك تیۆر پێکنەهاتووە، بەڵکو زمانەوانانی سێمانتیکی درکپێکردنن چوار بنەمایان کردۆتە بناغە بۆ کارەکانی خۆیان:

[١] دیدگا فەلسەفییەکەی زمانەوانەکانی درکپێکردن بریتیە لە ئەزمونگەرایی. ئەم دیدگایە لە بەرانبەر ڕوداوەکانی واقیعەوە دەوەستێت، واقعگەرای لە سەردەمی ئەفلاتوون و ئەرستۆوە تا سەدەی بیستەم لە پێشەوەی تێڕوانینەکانەوە بووە، لە ڕوانگەی ئەمانەوە، جیهانی دەرەوە، سەربەخۆیە لە درك و مامەڵەی مرۆڤ، لە کاتێکدا لە دیدگای ئەزموونگەراکانەوە، جیهانی دەرەوە بە شێوەیەکی گشت و بە تەواوی جیاواز نییە لە درککردن و مامەڵەکردنی ناو ئەو جیهانە. پەیڕەوانی ئەم بۆچوونە باوەڕیانوایە، کە بیرکردنەوە تەنها بەکارهێنانی نیشانەکان نییە بە شێوەیەکی میکانیکی، درککردن بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ لە جیهانەوە بەرهەم نایەت، بەڵکو لە ڕێگەی سیستەمی پەیپێبردن و درکپێکردنێکی سنوردار و ناڕاستەوخۆوەیە.بڕوانە (سعید:١٩٩٧: ٤٤-٤٥، لیکاف و جانسون:١٩٩٩: ١٩-٢٢)لە (ندا ازکیا:١٣٩١: ٩٣) ەوە.

١- دەربڕینەکان هەڵگری بنیاتی ناوەکین: سیستەمی چەمکی مرۆڤ، کە لە ئەزموونی جەستەمانەوە سەرچاوەی گرتووە، سیستەمێکی واتادارە، کەواتە هەر تیۆرێك لە بنیاتە چەمکیەکاندا پێویستە هەماهەنگی ئەزموونەکانی بێت لە جیهانی دەوروبەریدا.

٢- پێکهاتەی "واتا" جۆرێکە لە بنیاتی چەمکی: واتاکان بە شێوەی ڕێککەوتن لەسەرکراو پەیوەندییان لەگەڵ وشەکان و ڕەگەزەکانی دیکەی زمانەوانی، کە وەك چەمك وان، وێنا دەکرێن، ئەمە بەو واتایە نییە، کە پێکهاتە واتاییەکان و پێکهاتە چەمکییەکان یەکسانبن، بەڵکو چەمکە زمانەوانییە درکپێراوەکان بەشێکن لەو چەمکەی، کە لە ئاوەزی قسەکەرەکەدایە.

٣- لە (١،٢)ەوە، دەگەینە ئەوەی کە پەیبردن بە واتا، لە ڕێگەی ئنسکلۆپیدیاوەیە، بە واتایەکیتر، بۆ درکی واتای دەربڕینێك پێویستە لە واتای ئنسکلۆپیدیایی پەیوەست بە پێگەیەکی تایبەتی و پارچەکانی دیکەی دەربڕنەکە سود وەربگرین.

٤- پێکهاتە واتاییەکان بە چەمککراون conceptualized : واتا جێگیر نییە و پەیوەستە بە سەرجەم ئەو جۆر و ڕەگەزانەی، کە ڕێکەوتنیان لەسەرکراوە و پێوەی پەیکاڵ دەبن.

لە بنەماکانی سیمانتیکی درکپێکردنەوە بنچینەکانی پێڕەوی ڕوانینی زانستەکە بۆ واتا دەخەینە ڕوو.

١.٣ نەماکانی سیمانتیکی درکپێکردن

١.٣.١ سێمانتیکی فەرهەنگی:

سیمانتیکی فەرهەنگی، لێکدانەوەی تایبەتمەندیەکانی واتای وشەیە. بابەتی سەرەکی لە سێمانتیکی فەرهەنگیدا بریتین لە:

١- چۆنیەتی دانانی باشترین شێوەی واتای وشەیەك .

٢- پەیوەندیی واتایی جێنشینی، وەك هاوبێژ و دژیەك و گرتنەوە.

٣- پەیوەندیی واتایی تەکنشینی.

٤- ئەو وەچە پێکهاتانەی، لە پێکهاتە سەرەکییەکەوە دروستدەبن.

٥- گۆڕینی واتای وشە بە تێپەڕبوونی کات، واتە، پێدانی زانیاری لەسەر جۆر و پرۆسەی گۆرانکاریەکە.

٦- فراوانبوونی واتایی، وەك خوازە و خواستن. بڕوانە (غلامحسین کریمی دوستان :١٣٩٢: ٩٤)

سیمانتیکی فەرهەنگی، سنوردار و دیاریکراوە و ڕێککەوتنی کۆمەڵی لە سەرە، لە فەرهەنگی ئاوەزی/تۆمارە فەرهەنگییەکاندا پارێزراوە. ئەو ڕەهەندە واتاییانەی، کە وشەیەك لە خۆیدەگرێت بە پێی دەوروبەرەکەی لە کاتی بەکارهێناندا، کە بە واتای پراگماتیکی ناسراوە؛ لە سنوری واتای فەرهەنگیدا نییە.

یەکەی واتایی: ئەو پێکهاتانە دەگرێتەوە کە بنجین و بە تەنها خۆیان بەبێ هیچ زیادکراوێکی وەك وشە و پێشگر و پاشگر، واتایەك دەبەخشن. کەواتە "یەکەمین پێکهاتەی سێمانتیکی هەر زمانێك بریتییە لە فەرهەنگی ئەو زمانە "(شیلان عومەر:٢٠١٢: ١٠٧). فەرهەنگ دەبێتە تێکردە بۆ ڕستە، واتای مۆرفیم و وشەکان، پەیوەندییە سێمانتیکییەکانی نێوانیان، دەبنە هۆی لێکدانەوەی سێمانتیکی ڕستە، هەروەها ڕێزمانی ڕستەکانیش ناتوانێت، هەموو واتایەك لێکبداتەوە، بە تایبەت ئەو ڕستانەی لە سینتاکسدا لە ڕەگەوە جیاوازن و

واتای چونیەکیان هەیە، لەم بارەدا فەرهەنگ یەکلاکەرەوەیە، چونکە وەك ئاماژەمان پێدا سێمانتیك شێوەی واتایی بە ڕستە دەبەخشێت.

١- منداڵ پەرییە. ⟵ منداڵ وەك پەری پاکە.

٢- پەری منداڵە. ⟵ کچێك ناوی پەرییە.

سەرەکیترین پێکهاتە بریتییە لە فەرهەنگ، بەڵام ڕۆڵە سێمانتیکییەکان، نواندنەکانی فەرهەنگ دیاریدەکەن، بۆ نمونە دیایکردنی پێڕەوی نواندنی کردەی کردار لە ڕووی سێمانتیکییەوە، بە هۆی پێنج نیشانەوە دیاریکراوە:

١- جێگیر/ وەستاو stati : ئەم چەشنە کردەیە ئەو بارودۆخانەن، کە بۆ ماوەیەك بەردەوام دەبن بەبێ ئەوەی هیچ گۆڕانکارییەك تیایاندا ڕوبدات، واتە هاوتوخم و هاو ڕەگەز و خوێندنەوەی ئەتێلیك وەردەگرن، وەك (باوەڕکردن، زانین) .

٢- داینامیکی/جوڵاو : ئەو چەشنە کردەیەی ڕوداو دەنوێنێت، کە خوێندنەوەی تێلیك وەردەگرن، و لەژێر کۆنترۆڵی بکەردان، بۆ نمونە، (هاتن، ڕۆشتن، ڕاکردن).

٣- بەئەنجامگەیەنراو achievement : ئەمانە ئەو چەشنەی کردەی ڕوداو دەنوێنن، کە کورتخایەنن، وەك: کلیلەکەم <u>ون کرد</u>،(<u>بردنەوەی</u> یاری، ونکردن و ...).

٤- هەنوکەیی semelfactive : ئەو ڕوداوە چرکەییانەن، کە حالەتێکی جێگیریان نییە و پۆلێکە لە ڕوکاری فەرهەنگیی ئەو کردانەی کە ساتە وەختین و دەستبەجێ ڕوودەدەن، بەوەی چۆن کات دەگوزەرێت لە ڕودانیاندا. وەك: باڵۆنەکە <u>تەقی</u>. <u>پژمی</u> و هەروەها، ئەوانە ڕوداوی ئەتێلیکن.

٥- تەواوکاری accomplishment : ئەو چەشنە کردانەی ڕوداو دەستنیشاندەکەن، کە خایاندنیان تێدایە، درێژە دەکێشێت و کاتیان دەوێت، تا دەگاتە خاڵی کۆتایی، واتە ئەوانە خو ێندنەوەی تێلیك وەردەگرن. وەك: "خاوەکەی دروستکرد". دروستکردن، بنیادنان، پەروەردەکردن.

هەریەکێك لەو کردەوەو ڕوداوانە بە پێی مەبەست و داواکاری سێمانتیکی، کە لە دروستە قووڵەکەوە سەرچاوەی گرتووە، بۆ نواندنی چەمکێکە، لە ڕستەکاندا سود لە کەرەستە فەرهەنگییەکان دەبینرێت. دروستە چەمکییەکە ڕۆڵە سێمانتیکییەکە دیاریدەکات، ڕۆڵە سێمانتیکییەکەش بۆ گەیاندنی "واتا" واتە ئەو هەقیقەتەی دەویسترێت بگەیەنرێت، یەکە فەرهەنگییەکان هەڵدەبژێرێت، بەپێی پێڕەوی سینتاکتکیی زمانەکە ڕێکیاندەخات، بۆیە سێمانتیکی فەرهەنگی، ڕۆڵی گرنگیی هەیە لە گەیاندنی چەمکەکاندا. لە دروستەی چەمکیدا واتای هەڵهێنجراو دیاریدەکرێت، کە لە پێکهاتە سێمانتیکیەکەدا دەنوێنرێت، فەرهەنگیش بەشێکە لە پێکهاتە سێمانتیکییەکە. بەم پێیە واتای فەرهەنگیی وشە " بریتییە لە واتا هۆشەکییەکەی و ئەو واتایەی لەگەڵ وشەکانی تردا دروستیدەکات، چونکە وشەکانی دەوروبەر، واتای تاکە وشەکە دیاریدەکەن" (عبدالواحد موشیر دزەیی:٢٠٠٩: ١٣٩). سێمانتیك نیشانە واتاییەکانی وشەکە/واتای فەرهەنگیی وشەکە لەگەڵ ڕێزمانیی زمانەکەدا ڕێکدەخات، بۆیە واتای سێمانتیکی بریتیە لە واتای فەرهەنگی + کارگەریی ڕێزمانی. لێرەوەیە ناوەڕۆکی ڕستە بەرهەمدێت، کەبریتییە لە" ئەنجامی پێکەوە هاتنی هەردوو واتای فەرهەنگی و واتای ڕێزمانی" (بەشدار محەمەد ئیبراهیم:٢٠١٤: ٤٢)

واتای فەرهەنگی بە تەنها بەند نییە بە واتای وشەکەوە، بەڵکو لە پەیوەندیی لە گەڵ وشەکانی دیکەدا، کە پێویستبوون هێناونی واتای تاکە وشەکەش دەردەکەوێت، ئەم پرۆسەیە (فێرس) ناوی ناوە (بەدوایەکداهاتن و

ڕێکخستنی وشەکان بەپێی سیستەمێکی دیاریکراو collocation)، بۆ نمونە وشەی ئاشتی واتای ناوی کۆتری لە فرێزی (کۆتری ئاشتی)دا باشتر ڕونکردوەتەوە.

بەکارهێنانی یەکە زمانییەکان لە تێگەشتن و قسەکردندا لە ناو کۆمەڵدا لە پرۆسەی (بارودۆخی دەق situation context of)دا بەرجەستە دەبن، بەم شێوەیە دەخرێنە ڕوو:

١- بەشداریی قسەکردن بەهۆی کردە قسەییەکان، کردەوەکان، گفتوگۆکان.

٢- ئەو هۆکارانەی لەوێدا بوونیان هەیە، وەك پلە و پایە.

٣- کاریگەریی ئەو ڕوداوەی، کە قسەی لەسەر دەکرێت. بڕوانە (شاهر الحسن:٢٠٠١: ١١٥)

نواندنی وشەکان لە ڕستەکاندا بە واتایەکی دیاریکراو، هۆکاری هاتنە ئارای پرۆسەی تێگەشتنە، بۆیە پێویستە، هەر قسەکەرێك بە باشی وشەکانی ئەو زمانە بزانێت و لەواتاکانیان بگات، فرامکین و ڕادمن و هیامز (٢٠٠٩: ٤) جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە " زانینی زمانێك بەو واتایە دێت، کە وشەکانی ئەو زمانە دەزانێت؛ واتە ئەو یەکانەی کە لە دەنگ پێکهاتوون واتایەکی تایبەتیان هەیە". ئەدگارێکی گرنگیی وشەکان لەوەدایە، کە کراوەن، واتە هەمیشە دەتوانین لە کەرەستەی وشە بنچینەییەکە، کەواتایەکی هەیە، وشەیەکی نوێی دیکە دابڕێژن، یان لێکبدەن و واتایەکی نوێی دیکە دروستبکەن، بۆ نموونە:

کردن > ڕاکردن> هەڵکردن> داکردن> بارکردن> کارکردن> خزمەتکردن> کردنەوە> کردە>

لە بەرانبەریشدا، پۆلی داخراومان هەیە، کەبریتین لە مۆرفیمە بەندەکان و جێناوەکان، کە لەسەرەتای دروستبوونی هەر زمانێکەوە جێگیر و نەگۆڕن، بە شێوەیەك ناتوانین مۆرفێمێکی بەند بدۆزینەوە، کە لەم کۆتاییانەدا هاتبێتە ناو زمانێکی دیاریکراوەوە. جێناوگەلێکی وەك (... he, she, me) لە زمانی ئینگلیزیدا دێرینن. فێمێنیستەکان پێشنیازی ئەوەیانکرد، کە جێناوێکی تاك و گشتی generic دروستبکرێت، واتە نەنێر بێت نەمێ، بەڵام سەرکەوتنی بەدەستنەهێنا. بڕوانە سەرچاوەی پێشوو:٨٤).

فەرهەنگەکانی زمان پڕن لە وشە و واتای جێگیربەخۆیان، بە هەمان شێوە مرۆڤیش فەرهەنگێکی زیندووە، واتای هەزاران وشە دەزانێت، زانیاریەکانمان سەبارەت بە واتای وشەکان مۆڵەتی ئەوەمان پێدەدەن، کە بۆ ڕونکردنەوەی بیرەکانمان ئەو وشانە بەکار بهێنین، بە هۆی ئاوەز و درك و بار و کلتور وحاڵەتی تایبەت، دەتوانین واتای (باوك) لە واتای (کوڕ) جیا بکەینەوە، ڕۆڵێکی ڕێزمانیشی پێببەخشین؛ بە یاسایەکی ڕێزمانی ڕێکیبخەین. هەموو ئەم زانیارییە ئاوەزی و ڕێزمانییانە دەربارەی وشەکە، لە مێشکماندا هەڵدەگیرێن و ناوی دەنێین (وشەی فەرهەنگی). سێمانتیك کار لەسەر ئەو جۆرە واتایە دەکات، کە پەیوەستە بە سەلیقەی قسەکەرەوە. فەرهەنگی وشە، ناتوانێت هەموو یەکە واتاییەکانی زمان، وەك فرێز و کۆمەڵە وشە، ڕستە و دەقەکان لە خۆ بگرێت، بۆیە پێویستمان بە سێمانتیکی ڕستە دەبێت. دیاریکردنی نیشانە واتاییەکان و دانانی واتایەکی کۆنکرێتی لە سێمانتیکی درکپێکردندا چەمکێکی هەڵخەڵەتێنەرە، چونکە ئێمە ڕاستەوخۆ دەستمان بە واتا ناگات." لێکۆڵینەوەی سێمانتیکی لە چشتێك دەکۆڵێتەوە، کە لە سەلیقەی زمانی قسەکەرانی زمانەکەدا هەیە"(محەمەدی مەحوی :٢٠٠٩: ١٤٢). ئەوەتا زمانەوانەکانیش بۆ دەستکەوتنی ڕێزماندروستی و ڕاستیی واتا، پەنا بۆ سەلیقەی قسەکەران دەبەن. گۆڕانی "واتا" لە گۆڕانی فۆرمی وشە و یاسا فۆنۆلۆژی و یاسا سینتاکسییەکان خێراترە. هەندێك جار ئەگەر ناوەرۆکی ڕستەکان لێکنەدەینەوە، واتای وشەکانمان بۆ

دیاریناکرێت، لەلایەکیتریشەوە، ئێمە تا لە واتای کرۆکی وشە و تەنانەت لە واتای سەرباری وشەی دیاریکراو نەگەین، ناتوانین وەك پێویست لە ناوەرۆکی ڕستەکە بگەین و پێشبینی تەواومان بۆی هەبێت، بەلاّم ڕێگا ناوەندییەکە ئەوەیە و وا دەخوازرێت، کە ئێمە دەبێت لە لەلایەکەوە کار لەسەر سیمانتیکی وشە بکەین، بەو واتایەی ئەو وشەیە، کە خاوەنی چەند نیشانەیەکی واتاییە، پەیوەست بە وشەکانی دیکە و سەلیقەی قسەکەر لە مەودای ڕێکەوتنی کۆمەڵایەتی و کاری بەهەرەوەز سەبارەت بە دیاریکردنی فۆڕمێکی دیاریکراو بۆ هەقیقەتێکی درکپێکراو لە دەوروبەردا، لە لایەکیتریشەوە دەبێت کار لەسەر ناوەرۆکی ڕستە بکەین و بە گرنکی بزانین بۆ لێکدانەوەی ناوەرۆکی دەربڕینی دیاریکراو، کە دەبێت بەرهەمی کۆی واتای پێکهێنەرەکانی بێت، چونکە قسەکەر بە پێی ئاوەز و تێگەیشتن و بۆچوونی خۆی، واتای کرۆکی و سەرباری وشەکە، هەموو ئەوانە بە مەبەستی گەیاندنی مەبەستی خۆی، کە هەیەتی بەکاریدەهێنێت، پاشان ئەم ڕستەیە گوێگریش دیسان بە پێی جیهانبینی خۆی ناوەرۆکێك بە ڕستەکە دەبەخشێت. کەسێك وشەیەکی وەك (حەیتە) بەکار دەهێنێت، پەیوەست بەو ڕۆڵە واتاییەی کە قسەکەرەکە بە وشەکەی دەبەخشێت. یان حەیتە یەکساندەکات بە ئاوەڵناوی /زل/ و /قەبە/، یان یەکسانیدەکات بە بە /پۆلیس/ و /پاسەوان/. لە هەمان کاتیشدا دەبێت دەق لەبەرچاوبگیرێت، بۆ نمونە،

ئەڵێی حەیتەیە. زل و ناشیرین و قەبەیە.

حەیتەکە دزەکەی گرت.   پۆلیسەکە/پاسەوانەکە دزەکەی گرت. بۆزانیاریی زیاتر دەربارەی سێمانتیکی فەرهەنگی، بڕوانە (تریفە عومەر ئەحمەد:٢٠١٣: ١١-١٩)

١.٣.٢ دروستەی چەمکی

دروستەی چەمکی هەموو ئەو زانیاریانە دەگرێتەوە، کە لە ئاوەزی مرۆڤدان. زانیارییەکان بریتیین لە بیری مرۆڤەکان، بەشێکیان زمانین و بە کەرەستە زمانییەکان/هێما زمانییەکان دەردەبڕدرێن و بیرەکان دەگوازنەوە بۆ ئەوانیتر، بەشەکەی دیکەیان، نازمانین و بەهۆی کەرەستە نازمانیەکانی وەك هونەر و وێنەکێشان و پەیکەرتاشی و ...هتد گوزارشتیانلێدەکرێت. خودی (چەمك) پێکهاتووە لە:

١- مێشکی مرۆڤ، کە زانا چۆمسکی بە زمانی ناوەکی I.language ناوی بردووە، بە پێی توانا و سەلیقەی خودی مرۆڤەکە بیرەکان بە جفرە دەکات. هەر وەك چۆن زاراوەی competence یشی بەکارهێناوە.

٢- کەرەستەکانی دەربڕین، کە زانا چۆمسکی ناوی ناوە زمانی دەرەکی E.language، ئەم بەشە بەرپرسە لە گەیاندنی بیرەکان بۆ گوێگر؛ واتە زمانی دەرەکی، سەرجەمی ئەو کەرەستانەیە کە بیرەکەی پێدەگوازرێتەوە (زمانی/نازمانی) . سێمانتیك مامەڵە لەگەڵ ئەو کەرەستانەدا دەکات، کە زمانین و دەربڕی ئەو بیرەن، کە لە ئاوەزی مرۆڤدان، سێمانتیك هەردوو ئاستەکە؛ واتە بیرە کەی ناو ئاوەز و کەرەستە زمانییەکان بە شێوەیەك ڕێکدەخات، کە پەیکاڵی یەکتر بن.

دیاگرامی (١)

بیر
- دەربڕین بە هۆی: زمان/سێمانتیکی زمانەوانی، کە بریتیە لە ڕێبازەکانی لێکۆڵینەوەی واتا ... بیر بەرانبەر بە هەقیقەت لە دەوروبەردا دەوەستێتەوە.
- دەربڕین بە هۆی: هێمای نازمانی وەك هونەر و وێنە کێشان و پەیکەرتاشی .

ئەرکی سیمانتیك لێکۆڵینەوە و شیکردنەوە و پەسەندکردنی واتایە لە دەربڕینە زمانییەکاندا، کەواتە دروستەی سیمانتیك لە ناو دروستەی چەمکیدا کار دەکات. دروستەی سێمانتیك چەند لقێکی دروستەی چەمکییە. " چەمك ئەو بونەوەرانەیە، کە لە مێشکی مرۆڤدا هەن، یەکەی تایبەتن و دەتوانن بە هۆی (زمان، کردەی جەستەیی، وێنە و هۆکاری ترەوە) بگەیەنرێن." (١٩٩١:٧ :R.Jacnedoff)لە(شیلان عومەر:٢٠١٢: ١٤٥)ەوە. کەواتە بیر وێنای ئەو هەقیقەتانەیە، کە لە دونیای دەوروبەردا کەسەکان درکیپێدەکەن، بۆیە هیچ بیرێك لە مێشکدا نابینی لەدەرەوەی ئەوەی کەسەکان درك بە هەقیقەتێك نەکەون.

ئەو یەکە تایبەتییانەی ناو مێشکی مرۆڤ تاکە کەسییە و پەیوەستە بە بیر و هۆش و درك و ئەزموون و سەلیقەی خودی کەسەکەوە، خۆویستانە سەرپشکە لە چۆنیەتی لێکدان و بە جفرە کردن و بەکۆدکردنی ئەو یەکانە بە هۆی توانستە گشتیەکەییەوە، کە بۆ زمان هەیەتی، چونکە چەمك؛ کۆی گشتی ئەو زانینەیە، کە شەیەك هەیەتی و لە مێشکدا هەڵگیراوە. چەمك هەڵگری ئەو واتایەیە، کە مارکەلێدراوە و بە هۆی وشە و یەکە زمانییەکانەوە دەردەبڕدرێت، چەمك ڕۆڵێکی بنەڕەتیی هەیە لە دروستکردنی ئاماژەکان و پەیوەندیی نێوان مرۆڤەکاندا. کاتێك مرۆ ڤ بە پرۆسەی (پشکنینی چەمك concept checking)[٢] ئەو بیرە هەڵدەسەنگێنێت، ئەو ئەنجامەی دەستدەکەوێت، کە فۆرمە زمانییەکان و هۆکارەکانی دیکەی گواستنەوە/نازمانی دەیگوازنەوە، کە تەنها بۆ گواستنەوەی ئەو چەمکەیە. ئەو ڕێژەیە لە بیرەکە، کە واتاکە گواستوویەتییەوە مەرج نییە، هەموو ئەو زانیارییانە بێت، کە لە ناو چەمکەکەدایە، زمانیش ناتوانێت واتای ڕەهامان بۆ بگوازێتەوە. هەم گواستنەوەی واتا و هەم گواستنەوەی چەمك بە هۆی زمانەوە ڕێژەییە، بۆیە پەیوەندی و پرۆسەی تێگەشتن پێشنیازدەکرێت. هەم پرۆسەی تێگەشتن و هەم پرۆسەی گواستنەوەش، کە دوو پرۆسەی ناچارین، پەیوەستن بە ئاستی ئاوەزی و سەلیقە و درکی تاك و کۆمەڵەوە. پەیوەندیی نێوان چەمك و واتا و فۆرم، کە هەردوو پرۆسەکە سازدەکەن (گواستنەوە و تێگەشتن)، پێڕەوبەندانەیە و دوو لایەنە [٣]. لەبەر ئەوەی پرۆسەی تێگەشتن لە ناو پێڕەودایە، چونکە بۆ گەیاندنی چەمکەکانە، گەیاندنی چەمکەکانیش پێویستیی بە ڕێکخستنی وشەکانە. دروستەی

[٢]- پشکنینی چەمك concept checking : ئەو هونەرەیە کەوا ڕێژەی تێگەشتنی گوێگر بۆ چەمکەکە، کە بە هۆی یەکەکانی گواستنەوەی واتاوە گواستراوەتەوە دیاریدەکات. بۆنمونە، ئەگەر مامۆستایەك لە وانەکەیدا باسی کرداری ڕابردوو، ڕانەبردوو، داخوازی بۆ قوتابیەکانی بکات، دواتر لە ڕێگەی پرسیار و هەڵسەنگاندنەوە دەیەوێت بزانێت کە ڕێژەی تێگەشتنی خوێندکارەکان بۆ بابەتەکە چەندە؟ ئەم پرۆسەیە پێیدەگوترێت هەڵسەنگاندنی چەمکی concept checking . بڕوانە (ابراهیم چگنی:١٣٨٤: ١٠٩)

[٣]- پێڕەوی دوانەیی/دووپەلکی Dual system: پێڕەوێکی ناوەکییە، هێماکان وەك پێکهاتەیەك ڕوندەکاتەوە، گرنگی بە چۆنیەتی پێکەوە هاتنی فۆرم و وشەکە دەدات لەگەڵ ئەو چەمکەی دەینوێنێت. پێڕەوی دووەم خۆی بە دروستکردنی ئەو پەیوەندیانەوە خەریکدەکات، کە هەر یەك لە وشەکان لەگەڵ دەرەوە و وشەکانی دیکە و کۆزانیاریدا هەیەتی. بڕوانە (ئاڤێستا کەمال:٢٠١٢: ١٢٠-١٢١)

میکانیزمی ڕێکخستنی پەیوەندیی چەمك و فۆرم، میکانیزمی ڕێکخستنی فۆرمی لۆژیکی/ئاوەزی دێنێتە ئاراوە، بەو مەبەستەی دروستەیەکی چەمکی بەرهەمبهێنرێت. هەموو ئەم ئەرکانە سێمانتیك لێی بەرپرسیارە.

١.٣.٣ وێنە ئاوەزییەکان/زەینییەکان

هەچەندە وشەی (وێنە) زیاتر بە بینینەوە پەیوەستە، بەلاّم لە فرێزی (وێنەی ئاوەزیدا)داو پەیوەست بە سێمانتیکی درکپێکردن، سنووری بەکارهێنانەکەی فراوانترە، خۆی لەگەڵ سایکۆلۆژیای درکپێکردن و سایکۆلۆژیای گەشەکردندا تێکەڵدەکات، هەموو ئەو ئەزموونە ئاوەزییانە دەگرێتەوە، کە مرۆڤ بەهۆی هەستەکانییەوە بەدەستی هێناون. وێنە ئاوەزییەکان ئەو چەمکە گشتییە بەدەستهاتوانەن، کە لە ئەنجامی ئەزموونەکانمانەوە بە مامەڵەکردن لەگەڵ دەوروبەردا پێیگەشتووین، بۆ نموونە، مرۆڤ لە چواردەوری خۆی دەگات، جوڵە دەکات، مامەڵە لەگەڵ مرۆڤەکانی دیکەدا دەکات، هێز دەنوێنێت، دەخوات و دەخواتەوە.... چەندەها کردەی دیکە ئەنجامدەدات، هەموو ئەم کردەوانە وێنەیەکی ئاوەزی لە مێشکماندا دروستدەکەن، کە دەبنە کەرەستەی یەکەم/دیوی ناوەوەی کەرەستە زمانییەکان، چونکە لە ئەنجامە ئەزموونی فیزیکیی مرۆڤدا لەگەڵ شتەکان، پەیوەندیی بە زۆر شتی ئاڵۆزەوە دروستدەبێت، هەر ئەو شتانەیە باکگراوندێکی ئاوەزییان هەیە و زمان دەریاندەبڕێت؛ واتە هەموو دەربڕاوێکی زمانی سەرەتا بە هۆی ئەزموونی مرۆڤ لەگەڵ شتەکاندا درکپێکراون. بۆ نموونە وشەی (سەر، خوار) ڕوندەکەینەوە:

ئێمە/مرۆڤ بە شێوەی ستوونی بە ڕێگادا دەڕۆین، لەم حاڵەتەدا سەرمان کەوتۆتە بەشی سەرەوەی لەشمان، قاچەکانمان کەوتونە بەشی خوارەوە، بەشەکانی لەشمان جیاوازن، ئەو بەشانەی، کە نەبەستراونەتەوە بە هیچ شتێکەوە، پێویستە ڕاگرێکیان هەبێت، وەك قاچەکان، کە بە زەوییەوە بە هۆی هێزی ڕاکێشانەکەیەوە دەبەسترێنەوە، کەواتە هێزی ڕاکێشانی زەوی دڵنیای تەواومان دەداتێ، ئەو بەشانەی لەش، کەبە هیچ شتێکەوە نەبەستراونەتەوە دەکەونە ڕووی زەوییەوە، واتا ناسەکانی سێمانتیکی درکپێکردن لەمەوە ئەوە هەڵدەهێنجن، ئەگەر شتێك بکەوێت، تەنها بەرەوخوارەوە دەڕوات، ئەگەر شتێکیش بۆ سەرەوە بڕوات پێویستە ئێمەش سەیری سەرەوە بکەین، چونکە پێچەوانەی هێزی کێشکردنی زەوییە و هێزی کێشکردنی زەویش بۆ خوارەوەیە، هەر ئەو هێزەش وایکردووە لایەنی فسیۆلۆژی لەشمان بەشێوەی ستوونی وەستاوە، هەر بە شێوەی ستوونیش دەڕوات. ئەم حاڵەتە فێری چۆنیەتیی مامەڵە کردنمان دەکات لەگەڵ دەوروبەر و دەزانین کامە سەرە و کامەش خوارە، هەر لەم ڕوانگەشەوەیە واتا بەرهەمدێت. کەواتە لە سێمانتیکی درکپێکردندا، بەرهەمهێنانی واتا ڕاستەوخۆ بە ئەزموونەکانی مرۆڤ و دەوروبەر و ئەو وێنە ئاوەزییەی کە بە هۆی هەستەکانمانەوە دروستدەبێت پەیوەستە، هەموو ئەمانە دەبنە واتایەك و بە هۆی دەربڕاوە زمانییەکانەوە دەردەبڕدرێن.

١.٣.٤ نیشانەکانی وێنەی ئاوەزی

لەبەر ڕۆشنایی وتەکانی (جانسۆن)(Johnson ,M(١٩٨٧) the body in the mind) لە (بلقيس روشن و ليلا اردبيلى:١٣٩٢: ٤٩)ەوە، وێنە ئاوەزییەکان لە ئەزموونی درککردنی مرۆڤەوە سەرچاوە دەگرن و پەیوەستن بەو ئەزموونانەوە، لێرەوە دەتوانین بڵێین، کە وێنە ئاوەزیەکان دەبنە کرۆکە واتا، چونکە وێنە ئاوەزییەکان چەمکی یەکەمن لە مێشکی مرۆڤدا، بۆیە دەتوانین بە بنەمای یاسا چەمکییەکانیان دابنێین. وێنە ئاوەزییەکان کۆمەڵێك ئەدگار لە خۆ دەگرن:

١.٣.٤.١ وێنەی ئاوەزی بیرێکی خۆکردە/بەدەستهاتووە

یەکێك لە بانگەشە هەرە گەورەکانی واتا ناسانی سیمانتیکی درکپێکردن ئەوەیە، کە بیرە بەدەستهاتووەکان دەرەنجامی ئەزموونەکانی مرۆڤن، ئەم وێنە ئاوەزییە، تایبەتمەندییەکانی خۆی لەو بیرە بەدەستهاتوانەوە وەردەگرێت، کە ئەزموون خولقاندونی، کاتێك کۆدەنگی لەسەر بیرەکە هاتە ئاراوە، واتە ئەزموونەکە گشتێنرا، ئەوا ئەو بیرە دەبێتە چەمکێکی بنەڕەتی و وەك واتایەکی کرۆکی هەم لە فەرهەنگ و هەم لە کۆمەڵدا دەچەسپێت. وەك لە (٥/٢)دا ئەوەمان سەلماند کە چۆن و بۆچی مرۆڤ چەمکی (سەر، خوار) بەکاردەهێنێت. دەتوانین بڵێین ئەو وێنە ئاوەزییە پەیکەرێکی زانستییە، ئەزموون و زانیاریی کەڵەکە بووی مرۆڤە و لە کاتی پێویستدا وەك بیرێك دەینێرێت، یان بیرێکی پێشیدەکاتەوە. ئەم پەیکەرە زانستییە ڕاستەوخۆ بە ئاستی تاکە کەسەکانەوە پەیوەستە، پەیکەرەکە لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی دیکە جیاوازە، چونکە پەیوەستە بە هەوڵەکانی مرۆڤ بۆ کۆکردنەوەی زانیارییەکان. بۆیە سەرجەمی وێنە ئاوەزییەکانی ناو مێشکی مرۆڤ، خۆکردە و بەدەستهاتووە. ئەم خۆکردییە دەبێتە ئەدگارێکی وێنە ئاوەزییەکان.

١.٣.٤.٢ وێنە ئاوەزییەکان خودی کرۆکە واتان

(جانسون) جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە وێنە ئاوەزییەکان بە تایبەت قاڵبە ئاوەزییەکان، ڕاستەوخۆ لە ئەزموونە جەستەییەکانەوە سەرچاوە دەگرن. کرۆکە واتاکان پێش دروستبوونیان، لە ئەزموونەکان و درکی مرۆڤەوە سەرچاوەیان گرتووە، وێنە ئاوەزییەکان جۆرە بیرێکی تایبەتن، کە پایەی یاساکانی بەچەمککردن پێکدەهێنن، ئەم وێنە ئاوەزییانە بە یەکەمین بەشی ئەو چەمکانە دەژمێردرێن، کە لە مێشکی مرۆڤدا دروستدەبن، بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ پەیوەستن بە ئەزموون و درك و هەڵێنجانەکانی مرۆڤەوە. درککردنی ئەم وێنانە ئاسان نییە و تێکەڵە بە هەست و نەستەکانی مرۆڤ. بەشێوەیەکی خۆنەویستانە لە بیرکردنەوەماندا بەکاریان دەهێنین. ئەم وێنانە پێش ئەوەی بەقسەبکرێن، لە ڕێگەی مامەڵەکردن لەگەڵ ژینگە و دەوروبەر بەدەستدەهێنرێن، دواتر ئەم وێنە ئاوەزییانە ئەو توانەیەمان پێدەبەخشن، تا لەو بیرانە تێبگەین، کە بە زمان دەردەبڕدرێن. کەواتە بە هۆی ئەزمون و زانیاری و هەستەکانەوە، وێنە ئاوەزییەکان دروستدەبن، تا ڕادەیەك کۆدەنگییەك لەسەر وێنە ئاوەزییەکە دروستدەبێت، دوای دروستبوونی ئەو کۆدەنگییە، وێنەکە دەبێتە کرۆکە واتا، کرۆکە واتاکەش بە هۆی دەربڕاوە زمانییەکانەوە دەردەبڕدرێت.

١.٣.٤.٣ وێنەی ئاوەزی لە ئەنجامی مامەڵەکردن لەگەڵ ژینگەدا دروستدەبێت

وێنەی ئاوەزی لە ئەنجامی ئەزموونە جەستەییەکانەوە دروستدەبێت، ئەزموونە جەستەییەکانیش دەرەنجامی مامەڵەی ئێمەیە لە گەڵ جیهانی واقعدا. لە سەرەتادا مرۆڤ تەنها سودی لە ڕەنگە بنەڕەتییەکان وەردەگرت، کە ژمارەیان کەم بوو، بەڵام ئێستا لە ئەنجامی مامەڵەی مرۆڤ لەگەڵ ڕەنگەکان بەتایبەت تێکەڵکردنی ڕەنگەکان، بە دەیان جۆر ڕەنگی دیکە هاتۆتە ئاراوە. ئەم ڕەنگانە/چەندەها شتی دیکە لە ژینگەی مرۆڤدا هەیە، کە دۆزیویەتیەوە یان دەیاندۆزێتەوە، بە هەر دۆزینەوەیەکیش مرۆڤ فێری ئەزموونێك دەبێت، هەر ئەزمونێکیش کۆپییەکی لە مێشکی مرۆڤدا دەچەسپێت، ئەو کۆپییە، وێنە ئاوەزییەکەیە و دەچێتە سەر پەیکەرە زانستەکەی مرۆڤ. وێنەی ئاوەزی(توانست) لە کوێدا دەبینرێت/هەستی پێدەکرێت؟

"(توانست) هەمیشە بە مامەڵەکردن لەگەڵ ژینگەدا تاقیدەکرێتەوە، کاتێك هێزی شتێك کاریگەری لەسەر چواردەوری ئێمە دەبێت، درکی پێدەکەین، کاتێك دەچینە ژوورێکی تاریك و لە

گەڵ لێواری مێزێکدا بەیەکدادەدەین، تایبەتمەندیی توانست ئەزمووندەکەین، هێزی خواردن لە کاتی زۆرخۆریدا ئەزمووندەکەین، کەچ پەستانێك لەسەر گەدەمان دروستدەکات. هەموو وێنە ئاوەزییە تواناییەکان، وێنە ئاوەزییە هێزدارەکان دەگرنەوە."(جانسون:١٩٨٧: ٤٣).

١.٣.٤.٤ خودی وێنە ئاوەزییەکان واتادارن

هەر وێنەیەکی ئاوەزیی، ئەزمون و مامەڵەیەکی ئێمە لەگەڵ جیهانی واقعدا پیشاندەدات، ناوهێنانی ئەزموونەکە بۆ خۆی واتایەك دەبەخشێت، ئەو واتایەی گوێگر و جیهانی ئەزموون و واقع پێکەوە پەیوەستدەکات، لە ئەنجامی پەیوەسبوونەکەوە گوێگر پەیامێك هەڵدەهێنجێت یان پێشبینی شتێك دەکات، بۆ نموونە، کاتێك پەرداخێك ئاوت بە دەستەوەیە و بەناو ژورەکەدا دەڕۆیت، هەندێك جوڵە بە پەرداخەکە دەکەیت بۆسەرەوە، یان بۆ خوارەوە، یان بەملاوئەولادا، تا پەرداخەکە هاوسەنگ بکەیت و ئاوەکە نەڕژێت، هەرچەندە مەبەستەکە ئاوەکەیە بەڵام تۆ ڕاستەوخۆ مامەڵە لەگەڵ سنوور و چێوەی پەرداخەکەدا دەکەیت. چەمکی جوڵە و جۆری جوڵەکانیش هەر لە چێوەی پەرداخەوە سەرچاوە دەگرێت، کەواتە تۆ بۆ ئەوەی ئاوەکە بجوڵێنێت، جوڵە بە پەرداخەکە دەکەیت واتای جوڵە لە نەستەوە ئاراستە دەکرێت، ئەو سەرچاوەیەش ئاراستەکەی لێوە دێت ئەو زانینانەیە، کە وەك وێنەیەکی ئاوەزی لە مێشکدا هەڵگیراون، نمونەکە ئەوە ڕوندەکاتەوە، کە بە شێوەیەکی نا ئاگایی بەشێك لە زانینی ئێمە لەگەڵ جیهانی فیزیکدا بەرهەمدێت. ئەوەی، کە ئێمە دەتوانین بە پەرداخێکی پڕ لە ئاوەوە بە ڕێگادا بڕوین و ئاوەکەش نەڕژێت، ئەوە پیشاندەدات کە پرۆسەی کۆنترۆڵی مێشك و بازو، ماسولکەکانمان پرۆسەیەکە تەنها لە ڕێگەی ئەزموونەوە دروستدەبێت. منداڵێکی دووساڵان ناتوانێت ئاوەکە بگوازێتەوە. ئەزموونەکانمان زانستێکی فێرکردین ئەو توانایەمان پێدەبەخشێت پێشبینی ئەوە بکەین، کە ئەگەر پەرداخەکە خوار بکەینەوە ئاوەکەی ناوی دەڕژێت. دوای هەموو ئەو پرۆسەیەی ئەزموون و کۆنترۆڵی ئاوەز و جەستەییە، ئێستا کە گوێمان لە دەربڕاوی (لارکردنەوە)دەبێت، پرۆسەکە دووبارە درکپێدەکەینەوە، کە وەك وێنەیەکی ئاوەزی لە مێشکماندا هەڵگیراوە، بۆیە واتاکان لە وێنە ئاوەزییەکاندا کۆدەبنەوە.

١.٣.٤.٥ وێنەی ئاوەزی ئاماژەبەندییەکی ئەنالۆژی analogue هەیە

وێنە ئاوەزییەکان لە دایکبووی ئەزموونەکانی ڕۆژانەی مرۆڤن، واتە دەگەڕێنەوە بۆ ئەنالۆژیی مرۆڤ. مەبەست لە ئەنالۆژی ئەوەیە: لە سیستەمی تێگەشتنی وێنە ئاوەزییەکاندا، وێنە ئاوەزییەکان خاوەن پێکهاتەیەکن، کە ڕەنگدانەوەی ئەزموونە هەمیشییەکانی مرۆڤن، ئەمانە بە زمان دەردەبڕدرێن؛ واتە وێنە ئاوەزیەکان، کە ئامانجیان ڕونکردنەوەی ئەزموونە هەستییەکانی ئێمەیە، بە شێوەی پەیپێبردن/درکپێکردن/تێگەشتن لە یادگەی ئێمەدا هەڵگیراون، هەڵگرتنەکەش بە شێوەی وێنەی ئاوەزییە و چەمکەکە لە خۆ دەگرێت، ئەم وێنانە ڕاستەوخۆ لەبەردەستدا نین، بەڵکو بەهۆی دەربڕاوە زمانیەکانەوە، کە بۆ هەریەکێك لەو وێنە ئاوەزییانە دانراون، درکدەکرێن.

١.٣.٤.٦-وێنە ئاوەزییەکان ئاڵۆزن:

وێنە ئاوەزییەکان کۆمەڵێك لایەن لەخۆ دەگرن، کە دەتوانرێت هەر لایەنێکیان بە جیا لێکبدرێتەوە. بۆ نمونە جۆری وێنەی ئاوەزی (چێوە)، چەکێکە دەتوانرێت دەرەوەی چێوە، ناوەوەی چێوە، سنوری چێوە لەخۆ بگرێت. لە جۆری وێنەی ئاوەزی جووڵەش path schema خاڵی دەستپێکردن، ڕێڕەو و مەبەست لەخۆی بگرێت

دیاگرامی (٢)

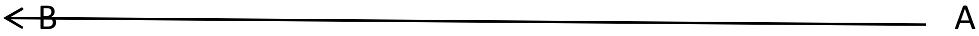

(هێڵکاری (١) وێنەی ئاوەزیی جوولە)

ڕێڕەوی دوورییەکە، شتێك لە جێگەیەکەوە بۆ جێگەیەکی دیکە جوولە دەکات، کەواتە وێنەی ئاوەزی جوولە خاڵێکی دەستپێکردن و خاڵی کۆتایی و مەبەستێکی هەیە، ڕێڕەو سەرەتاو کۆتاییەکە پێکەوە گرێدەدات. ئاڵۆزیی وێنە ئاوەزییەکە لەوەدایە، بەشی زۆرە و دەتوانرێت ئاماژە بەهەر یەکێك لەو بەشانە بکرێت.

ا- خاڵی دەستپێکردن: گۆران﴿هەڵبجە﴾ی بەجێهێشت.

ب- مەبەست: گۆران ڕۆشت بۆ﴿هەڵەبجە﴾.

پ- ئامانج و مەبەست: گۆران ﴿ لە هەڵەبجەوە بۆ سلێمانی﴾ ڕۆشت.

ت- ڕێڕەو - مەبەست: گۆران ﴿لە جادەی زەڵمەوە﴾ ڕۆشت ﴿بۆ سلێمانی﴾.

ج- دەستپێکردن – ڕێڕەو – مەبەست : گۆران ﴿لە هەڵەبجەوە ﴿ بە جادەی زەڵمدا﴾ ڕۆشت ﴿بۆ سلێمانی﴾.

١.٣.٤.٧ وێنە ئاوەزییەکان جیاوازن لە وێنە هۆشەکییەکان

ئەگەر چاوەکانت دابخەیت و دەموچاوی دایکت بهێنیتە پێش چاوی خۆت، ئەوەی، کە دەیبینیت وێنەی هۆشەکییە، ئەم وێنەیە دەتوانێت وردەکارییەکانی دەموچاوی دایکت پیشانبدات، بۆ نمونە خاڵێك کە لەسەر دەموچاویەتی، ئەم وێنەیە تا ڕادەیەك کردەیەکی خۆویستانەیە ولە یادگەوە سەرچاوە دەگرێت، جیاوازیەکە لەوەدایە، بەم چاو داخستنە ناتوانین وێنەیەکی ئاوەزی بهێنینە پێش چاوی خۆمان، چونکە ڕەهەندەکانی قوڵتر و وردترن و دەرەنجامی کۆمەڵێك ئەزموونی مێژوودارن، ناتوانین تەنها بە سەیرکردنێك وەك وێنەیەکی هۆشەکی لە مێشکماندا هەڵیبگرین. بڕوانە(٢/٢-٩).

١.٣.٤.٨ وێنە ئاوەزییەکان فرە سەرچاوەن

یەکێك لەو بەڵگانەی، کە ئێمە ناتوانین بە تەنها چاوداخستن، وێنەیەکی ئاوەزی بهێنینەوە یادی خۆمان ئەوەیە، کە وێنە ئاوەزییەکە لە کۆمەڵێك ئەزموونی جیاوازەوە، کە سەرچاوەکەیان جیاوازە، پەیدا بووە؛ واتە کۆی وێنە ئاوەزییەکە تەنها لە یەك هەستەوە دروستنەبوون. ئەو وێنە ئاوەزییانەی، کە لە هەناوی سیستەمی درکپێکردندان، لە کۆمەڵێك وێنەی جیاوازەوە بەدەستهاتوون، بۆ نمونە، نابینایەك خاوەنی وێنەی ئاوەزی ڕێك و پێکە لە هەر سێ جۆری (جوولە و توانا و قەبارە)[٤]، ئەوە هەستی بینین نییە کە وێنە ئاوەزییەکەی بۆ نابیناکە دروستکردووە، بەڵکو بە هۆی هەستەکانی دیکەی وەك   (بەرکەوتن/دەستلێدان ، بیستن ، بۆنکردن، چەشتن) ەوە بەرهەم هاتوون. نابیناکە بە هۆی نەبوونی هەستی بینینەوە نەیتوانیوە وێنەیەکی هۆشەکی هاوڕێکەی خۆی بەرهەمبهێنێت، بەڵام وێنە ئاوەزییەکە هەندێك زانیاری دەربارەی هاوڕێکەی تێدایە، کە بتوانێت پێناسەی هاوڕێکەی بکات، بیستویەتی هاوڕێکەی کەسێکی باشە، جگەرە ناخوات، باڵای بەرزە، لەش و لاری لاوازە یان قەڵەوە...هتد.

١.٣.٤.٩ جووڵە و جێگیر"ی کاریگەریی لەسەر وێنە ئاوەزییەکان هەیە

ئەم دوو چەمکە(جووڵە و جێگیری) ئەو توانایەمان پێدەبەخشن، تاوەکو (دەرەوە، ناوەوە) درکپێبکەین. وێنە ئاوەزییەکان خاوەن سنوورن، واتە دەرەوە و ناوەوەیان هەیە. ئەم سنورانە ڕێگە خۆشکەرن بۆ ئەوەی جۆری وێنەی ئاوەزی قەباریی درکپێبکەین. بڕوانە دیاگرامی (٣).

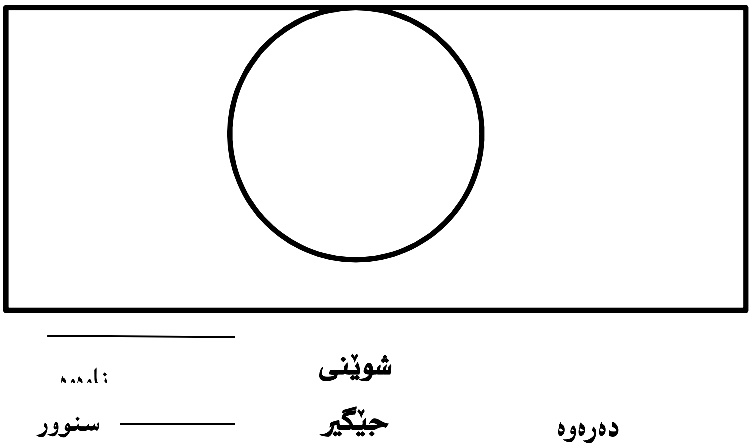

دیاگرامی (٤)

لە هێڵکاری (٢) دا، شوێنی ئەحوڕ بە بازن ... ـراوە، کە چەمکی ... ـە خۆ دەگرێت(چێوەی ناوەی بازنەکە)، خاوەن چەمکی (سنور)یشە، چەمکی دەرەوە، بریتییە لە دەرەوەی سنووری بازنەکە تا سنووری لاکێشەکە.

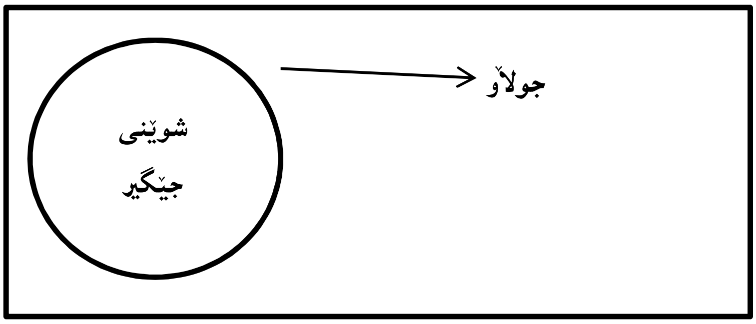

دیاگرامی (٤)

لە هێڵکاری (٣)دا، دەتوانین درك بە وێنەیەکی ئاوەزی لە جۆری جووڵە بکەین .بڕوانە ئەم نموونەیە و هێڵکارییەکە لەبەرچاوبگرە:

- گۆران لە ژوورەکەی چووە دەرەوە.

لەم ڕستەیەدا (گۆران) جولاَوە، چونکە لە شوێنە جێگیرەکەوە کە ناوەوەیە بۆ دەرەوە دەڕوات.

١- شوێنی جێگیر = ناو ژوورەکە   دەرەوە = دەرەوەی ژوورەکە

٢- ناو ژوورەکە = ناوەوە   جولاَو = گۆران

ئەم بۆچوونە بۆ یەکەمجار (لکانگر)(١٩٨٧) پێشنیازیرکرد و دواتر لە لایەن (لکاف و جانسون)ەوە،ساڵی (١٩٨٠) گەشەی پێدرا. بڕوانە (بلقیس روشن و لیلی اردبیلی:١٣٩٢: ٥٦،٥٥).

١.٤ جۆرەکانی وێنەی ئاوەزیی

١.٤.١ وێنە ئاوەزیی قەبارەیی/لەخۆگرتن containment schemd

یەکێك لە جۆرەکانی وێنەی ئاوەزیی، ئەو وێنانەن کە خاوەنی قەبار/چوارچێوەیەکن. مرۆڤ لە ئەنجامی ئەو ئەزموونانەوە لەگەڵ نمونەی وەك ژوور، ئەشکەوت، ماڵ و ... دا، هەموو ئەو شتانەی کە قەبارەیەکیان هەیە، یان

چوارچێوەیەکیان هەیە، شتێکیان تێدا دادەنرێت، یان شتێکیان تێدا دەپارێزرێت، دروستدەکات. مرۆڤ بیری لەوە کردۆتەوە، کە لەشی خۆی لە یەکێك لەو شوێنانەدا لە هەموو کارتێکەرە خراپەکانی وەك گەرما ، سەرما، دوژمن ...هتد بپارێزێت. گەڕان بە دوای ئەم شوێنانەدا و هەستپێکردنیان، وێنەیەکی ئاوەزی بۆ مرۆڤ دروستدەکات، کە ئەو وێنە ئاوەزییە خاوەن قەبارە و چوارچێوەیەکە، دواتر بە زیادکردنی ئەزموونی دیکە بەکارهێنانەکانی فراوانتر بووە. هێڵکاری (٤، ٥)و نمونەکان مەبەستەکە ڕونتر دەکەنەوە

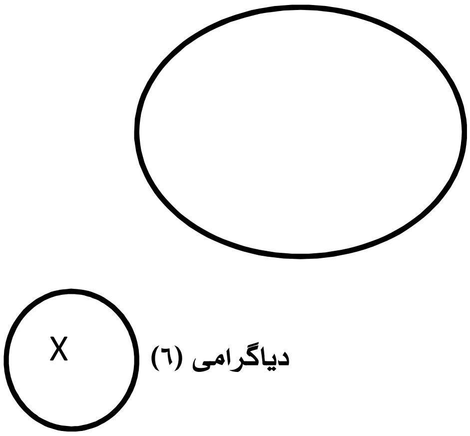

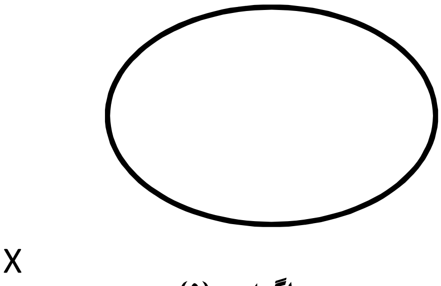

دیاگرامی (٦)

دیاگرامی (٥)

ئەوەی کە بە X هێماکراوە، شتێکە لە ناو چوارچێوەی بازنەکەدایە، چێوەی بازنەکە شوێن/قەبارەکەیە. (جانسون) بەم وێنەیە دەیەوێت ئەوە بسەلمێنێت، کە شتەکە یان لە ناو شوێنەکەدایە، یان لە دەرەوەی شوێنەکەدایە و لەو نێوانەدا شتی دیکە نییە، بەلاّم دەکرێت، لەناو شوێنەکەدا شوێنێکی دیکە هەبێت، وەك ژوور لە ناو خانوویەکدا؛ ژوور خۆی ناوەوەیە بەلاّم لەناو ناوەوەیەکی دیکەدایە و بۆ پاراستن و دڵنیایی زیاترە. لێرەوەیە کە وێنە ئاوەزییەکان بۆ خستنە ڕووی چەندین ئەزموونی جۆراوجۆر بەکاردێن، واتە مرۆڤ ئەو وێنە ئاوەزییە فراوانتردەکات. بۆنمونە:

١- (X) چووەتە ناو خەیاڵەوە.

لەم خەیاڵە وەرە دەرەوە.

٢- هەر لەم دۆخە خۆشەدا بمێنەرەوە.

لەم دۆخە ناخۆشە وەرە دەرەوە.

٣- لەم گرفتارییەدا هاتبوو بەدوامدا.

خۆم لەو گرفتاریە هێنایە دەرەوە.

٤- خراپ کەوتۆتە ناو گێژاوەوە.

خۆی لەو گێژاوە هێنایە دەرەوە/ڕزگارکرد.

٥- بۆچی خۆت دەخەیتە ناو قسەکانم.

لەم قسە پڕوپوچانە وەرە دەرەوە.

وشەکانی (دۆخ، ناو خەیاڵ، گرفتاری، گێچاو، ناوقسەکان) قەبارەی فیزیکییان نییە، خاوەن جۆرێك لە وێنەی ئاوەزی قەبارەین، کەدرکیانپێدەکەین. قسەکەر سنووری دۆخ و گرفتاری ... دەزانێت و چوارچێوەیەکی نافیزیکیان بۆ دادەنێت.

١.٤.٢ وێنەی ئاوەزیی جوڵەیی/ڕێڕەوی path schema

(جانسۆن) لەو باوەڕەدایە کە بینینی جووڵەی بەدیهاتووە جولاّوەکان، مرۆڤ دەکاتە خاوەنی ئەزموونگەلێك، لەو ئەزموونانەوە کۆمەڵێك وێنەی ئاوەزی لەو جووڵە فیزیکییانەوە لەمێشکی مرۆڤدا بەرهەمدێت، دواجار بۆ ئەو شتانەش بەکاردەهێنرێن، کە خاوەنی جووڵەی فیزیکی نین؛ واتە لە ئەزموونە فیزیکییەکانەوە کۆمەڵێك وێنەی ئاوەزی دروستدەبێت و گوزارشت لە شتە نافیزیکیەکان دەکات.دیاگرامی (٧)

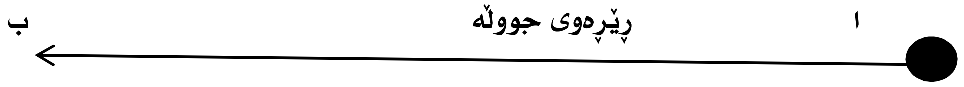

جووڵەکە سەرەتا و کۆتایی هەیە لە نێوان سەرەتاو کۆتاییەکەدا خاڵگەلێکی دیکە هەن، کە بە هۆی جووڵەوە، بە ڕێڕەوەکەدا گوزەر دەکەن. لە هێڵکاری (٦)دا، (ا) سەرەتایە و (ب) بە کۆتایی دانراوە، کاتێك لە(ا)ەوە بۆ (ب) دەجولێین، جووڵەکە لە (کاتێك)دایە، کەواتە بۆ گەیشتن بە خاڵی (ب) کات پێویستە، کاتەکە تەنها درکپێدەکرێت. لەو وێنە ئاوەزییە فیزیکییەی جووڵەوە هەندێك وێنەی ئاوەزیی دیکە بەرهەمهاتوون. بڕوانە نمونەکان:

١- گەشتمە بنج و بنەوانی چیرۆکەکە.

٢- شتێکی نەمابوو بگاتە کێشانی فلتەری جگەرەکەش.

٣- بۆ گەشتن بە سەرکەوتن پێویستە هەوڵبدەین.

٤- هاوڕێی لەگەڵ گۆران، ڕێڕەوی ژیانی گۆڕیم.

٥- تا بەرگریکردن لە نامەکەم زۆرم نەماوە.

(٦) ڕێگەکەت لە ڕێگەی هاوڕێکانت جیابکەرەوە.

لە نمونەکاندا ڕێڕەوێك بوونی هەیە، کەجووڵەی تێدایە، ئەم جولاّنە فیزیکی نین، بەلاّم لە ئەزموونە فیزیکییەکانەوە هەڵێنجراون؛ واتە وێنە ئاوەزییەکان لەو جووڵە فیزیکیەوە سەرچاوەیان گرتووە.

١.٤.٣ وێنەی ئاوەزیی هێزیی

مەرج نییە، هەموو کات ڕێڕەوی ئەو جووڵەی لە(٢/٣)دا باسمانکرد بەبێ لەمپەر بێت، هەندێکجار هێزێك/بەربەستێك دێتە سەر ڕێڕەوەکە. بە بۆچوونی (جانسۆن (the body in the mind): (Johnson,M.,(١٩٨٧: ٤٧) لە (کورش صفوی:١٣٩١: ٢١٠)ەوە کاتێك، کە کۆمەڵێك هۆکار ڕووبەڕوی ئەم بەربەستە دەبێتەوە، مرۆڤ هێزی خۆی تاقیدەکاتەوە، لە ئەنجامی ئەم ڕوبەڕوبوونەوە فیزیکییەوە شێوازێك لە ڕوبەڕووبوونەوە لە مێشکی مرۆڤدا دروستدەبێت و لە ئەنجامدا وێنەیەك دەبەخشێتە ئەو ڕوداوانەی، کە لە ڕوبوڕووبوونەوە فیزیکیەکە دەچن و هەڵگری ئەو سیفەتانەن، کە بەربەست بوونی هەبوو مرۆڤ پێویستە بە سێ شێواز ڕووبەڕووی ببێتەوە:

یەکەم: بەربەستەکە بە یەکجاری ڕێڕەوەکە دادەخات و جووڵەکردن لە ڕێڕەوەکەدا بە یەکجاری کۆتاییپێدەهێنرێت. بڕوانە ئەم نمونانە:

١- بۆ تاپۆکردنی خانووەکەم ڕوبەڕووی گرفتێك بوومەوە و بۆم چارەسەر نەکرا.

٢- دووچاری کێشەیەك بووم، کە نەڕێگەی دەرچوونم هەیە و نە ڕێگەی گەڕانەوە.

٣- بە ژنهێنانەکەی دەرگای خوێندنەکەی لەسەر خۆی داخست.

٤- هەوڵبدە کارکردن نەبێتە بەربەست بۆ خوێندنەکەت.

دووەم: کاتێك بەربەستەکە دروستدەبێت، ئەو توانایە هەیە، کە تێکبشکێنرێت و بە ئاراستەی دروستی ڕێڕەوەکە بەردەوامی بە جووڵەکە بدرێت، یان لە بەربەستەکە دووربکەوینەوە و ڕێڕەوێکی نوێ هەڵبژێرین.

ا- نموونەکان ڕۆشتنی ڕاستەوخۆ بەناو بەربەستەکەدا ڕوندەکەنەوە:

١- بە هەر نارەحەتیەك بوو خوێندنەکەم تەواوکرد.

٢- لە کۆتایدا گرفتە داراییەکانم چارەسەر کرد و لە بازرگانی کردن بەردەوامم.

٣- مامەکەی، کە بووبووە بەربەست بۆ خۆشیەکان، لە ڕێگەی خۆی دووری خستەوە.

ب- نمونەکان دوورکەوتنەوە لە بەربەستەکەو هەڵبژاردنی ڕێڕەوێکی نوێ ڕوندەکەنەوە:

١- پێدەچێت ئەم ژنهێنانە، ڕێڕەوی ژیانت بگۆڕێت.

٢- ئەگەر بەربەستەکانی خوێندنت تێکدەشکاند، ناچار نەدەبووی کرێکاری بکەیت.

٣- خۆزگە دەمتوانی دڵی گۆران ڕازیبکەم، تاناچار نەبوومایە لەگەڵ ژیار سەفەر بکەم.

پ- نمونەکان دورخستنەوەی بەربەست و ڕۆشتن لە هەمان ڕێڕەوەوە ڕوندەکەنەوە:

١- خۆت دووچاری ئەم گۆڵمەزە مەکە و بەلایدا تێپەڕە.

٢- ئەگەر دایاننەمزراندی، پێمبڵێ تارێگەیەکی نوێت بخەمە بەردەمت.

٣- بە هەر شێوەیەك بووە پێویستە ئەم فیتنەیە دووربخەیتەوە.

سێیەم : سێیەم جۆری وێنە ئاوەزی هێزی ئەوەیە، کاتێك بەربەستێك دروستدەبێت مرۆڤ بتوانێت بە هێزی خۆی بەربەستەکە وەلا بخات و بەردەوامی بە ڕێگەکەی خۆی بدات. بۆنمونە:

١- بە هەرشێوەیەك بووە پێویستە ئەم گرفتە لەسەر ڕێگەی خۆت لابەریت.

٢- بۆ ئەوەی ببێت بە بەڕێوەبەر، هەموویانی خستە لاوە و خۆی چووە پێشەوە.

٣- من هەر دەبێت لەگەڵ گۆران قسەبکەم، وا باشترە تۆ بچیتە کەنارەوە و نەبیتە بەربەست بۆم.

هێڵکاری (٧) جۆرەکانی وێنەی ئاوەزی هێزی دەنوێنێت

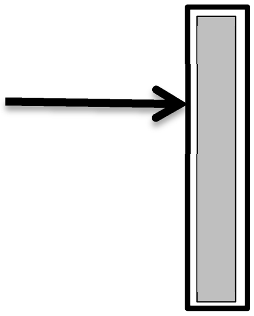

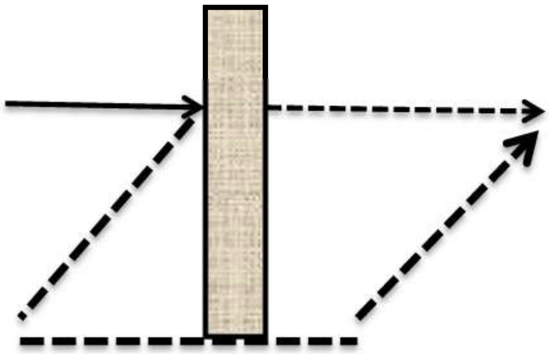

١- دیاگرامی (١/٨) بەربەستێك، کەناتوانرێت لابرێت.

٢- دیاگرامی (٢/٨)

بەربەستێك دروستبووە بە سێ شێوە دەتوانین لەو بەربەستە ڕزگاربین

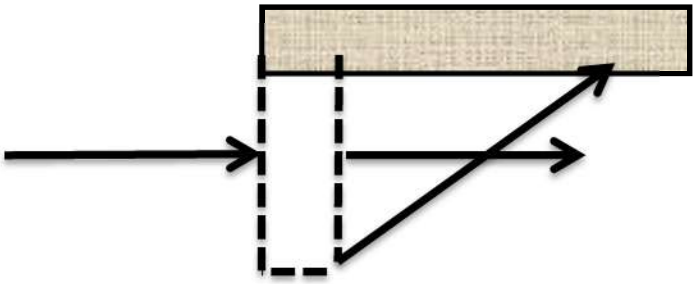

٣- دیاگرامی (٣/٨) بەربەستەکە بە توانای مرۆڤ خۆی لەناوچووە و بەردەوامی جووڵە هەیە لەسەر هەمان ڕێڕەو.

(جۆرج یول) (١٣٨٩: ١٨٨،١٨٩) ئاماژە بە جۆرێك لە وێنەی ئاوەزی دەکات، بە وێنەی ئاوەزی داینامیکی script ناوی دەبات، ئەم جۆرە لە بنەڕەتدا، وێنەیەکی چالاك و بزواوە؛ واتە کۆمەڵێك تایبەتمەندی جێگیر لە وێنەکەدا هەیە و لە زنجیرەیەك کردەوەی زانراودا خۆیان دەنوێنن، کە تایبەتن بە شوێنێکی دیاریکراوەوە، بۆ نمونە، کە دەڵێین (لە چێشتخانەکەدا نانم خوارد.)، تەنها بە وتنی ئەم ڕستەیە کۆمەڵێك شتی دیکە بە مێشکماندا گوزەر دەکات بەبێ ئەوەی ناویان بهێنین.(هەر کە چویتە بەردەم ڕستۆرانتەکە پێشکارێك فەرموو دەکات و دەرگاکەت بۆ دەکاتەوە، پاشان کۆمەڵێك مێز دانراون، تۆ لەسەر یەکێك لەو مێزانە دادەنیشیت، چێشتلێنەرەکان کار دەکەن و خواردن بە مشتەرییەکان دەدەن، تۆش داوای خواردن دەکەیت و بۆت دەهێنن و دەیخۆیت، دواتر پارە دەدەیت و دێیتە دەرەوە). لە وێنەکەدا هەموو ئەم زانیارییانە هەڵگیراون، بەبێ ئەوەی ناویان بهێنین، یان پێناسەیانبکەین هەموویان دەزانیت، چونکە هەموو ئەو زانیاریانە لەو وێنە ئاوەزیەی، کە لە مێشکدایە، هەڵگیراون. بۆیە داینامیکیە، چونکە بە ناوهێنانی چێشتخانە هەموو ئەو شتانە خۆی بۆخۆی دێتەوە یادمان. ئەم جۆرە لە نمونەی دیکەدا دەدۆزرێتەوە وەك:

١- ڕۆیشتم بۆ نەخۆشخانە.
٢- ڕۆیشتم بۆ سینەما.
٣- ڕۆیشتم بۆ لای سەرتاشەکە.

لە نمونەکانەوە دەگەینە ئەوەی کە درکپێدەکەین، لەوەدا نییە، کە دەیخوێنینەوە، نوسراوەکان تەنها ئەو پیتانەن، کەلەسەر کاغەزێك نوسراون، یان چەند وشەیەکن بەرگوێماندەکەون. پرۆسەی درکپێکردنەکە پەیوەستە بەوەی، کە لە مێشکماندا هەڵمانگرتووە(دروستەی زانین). بۆزانیاری دەربارەی وێنەی دینامیکی، بڕوانە(جۆرج یول:١٣٨٩: ١٨٨،١٨٩)، (ابراهیم چگنی:١٣٨٤: ٤٨٤).

١.٤.٤ پەیوەندیی وێنە ئاوەزیەکان و پراگماتیك

واتای پراگماتیکی وا پێناسە کراوە، وەك ئەوەی ئەو واتایەبێت، کە لە دەوروبەرەوە دەستماندەکەوێت. کەواتە ژینگە و جۆری قسە و بار و حاڵەتی دەروونی ...هتد هۆکاری سەرەکین بۆ هەڵێنجانی واتایەك لەو دەربڕینانەی، کە دەوترێن. بەمەش وشەکان لە واتای بنچینەیی خۆیان دەترازێنرێن، واتە مەبەست لە واتای بە کۆدکراویان[٥] نییە. وشەکان کام مەبەست دەگەیەنن؟ ئەمە ئەو پرسیارەیە، کە پراگماتیك لێی دەکۆڵێتەوە. واتا پراگماتیکیەکان هەموو ئاماژە و بیرۆکە و هێزی ڕەوانبێژی و مەبەستەکان دەگرێتەوە. کەواتە لە پراگماتیکدا مامەڵە لەگەڵ ئەو واتایانەدا دەکرێت، کە خەڵك لە ڕێگەی کردە قسەییەکانیانەوە دەیگەیەنن. کردە قسەییەکان پەیوەندیان بەو دەوروبەرەوە هەیە، کە زمانەکەی تێدا بەکار دەهێنرێت لە هەموو

٥- واتای بە کۆدکراو coded mening ئەو واتای وشەیەیە، کە لە یادگەماندا تۆمارکراوە، بەبێ هیچ ڕستەیەك یان دەقێك یان پێکهاتەیەکی زمانی لای قسە پێکەرانی ئەو زمانە زانراوە. بۆنمونە وشەی (پەیژە) لای هەر کورد زمانێك واتای ئەوەیە کە لە چەند پلەیەك پێکهاتووە، لە ئاسن یان دار دروستدەکرێت و بە مەبەستی چوونە سەرەوە و هاتنە خوارەوە بەکاردێت. بڕوانە (سیمانتیکی فەرهەنگی) و ئەو سەرچاوانەی لەوێدا بەکارهاتوون. بڕوانە دیرك گیرتس:١٣٩٣: ٤٧١)

دۆخێکی تایبەتی، لەدەوروبەری ڕودانەکەدا occurrence context of دەوروبەری ڕوداوێك لایەنە گرنگ و بایەخدارەکانی ئەو واقیعە دەگرێتەوە، قسەکەرانیش بە شێوەی تایبەتی خۆیان ئەو واقیعە دەبینن، سیاقی تایبەتی خۆیان بەسەر ئەو واقیعەدا جێبەجێ دەکەن، بۆ ئەوەی پەیوەندی دروستببێت پێویستە سیما زمانیەکان و سیما جیهانیەکانی تاك پێکەوە گرێبدرێن، سیما جیهانبینیەکەی تاك هەمان ئەو وێنە ئاوەزیانەن، کە لە مێشکی ئەو مرۆڤانەدا چەسپاون. کەواتە دەوروبەر بیرۆکەی وێنەی ئاوەزییە و لە دەرەوەی پرۆسەکەدا نییە، بەڵکو لە ئاوەزی قسە پێکەراندایە، "واتای پراگماتیکی بەرانبەرکردنی ڕگەزە زمانیەکانی زمانەکەیە لەگەڵ ڕەگەزی وێنە ئاوەزیەکانی دەوروبەر"ه.د.ویدۆوسن:٢٠٠٨: ١٠٠). کەسیك دەڵێت: (بەرازیل پێش فیکەی کۆتایی یەکێکی تۆمارکرد.) بەرازیل وێڕای ئەوەی وڵاتێکی باراناویە و دارستانی چڕوپڕی وەك ئەمازۆنی هەیە، بە قاوە بەناوبانگە، بەلأم ئەو دەربڕینەی سەرەوە خەیاڵمان بۆ تیپێکی تۆپی پێ دەبات، کە زۆر بە توانا و کارامەیە، وێنەی ئاوەزی (تۆپی پێ) ڕێنمایمان دەکات بۆ تێگەشتن لە دەر بڕینەکانی (فیکەی کۆتایی، تۆمارکرد، گۆل ...) . هەموو ئەمانە لە شێوەی دەقێکدان، بەلأم هەندێك لایەنی دەقەکە تۆمارنەکراون لە نووسینەکەدا. هەروەها ئاوازە و دەنگ و ئاماژەی جەستەیی و هەموو جووڵەکان بەشێکی دەوروبەرەکەن ئەوانیش دیسان بەنووسین تۆمار نەکراون، لەئەنجامی ئەزموونمان ئەو جووڵانە دەکەین بە واتا. ئەگەر پەنجەی ڕاوەشاند هەڕەشەیە و ئەگەر سەری بۆخوارەوە جوڵاند ڕازیبوونە و جۆری ئاوازی قسەکردنەکەو...هتد). سێمانتیکی درکپێکردن ئەوە پەسەند دەکات، کە زانیاریەکان لە دەرەوەی بەکارهێنانی زماندایە و ئەو زانیاریانە بە ئەزموون دۆزراونەتەوە، بە سایکۆلۆژیای زانیاری و کرداری مێشکی لێکدەدرێنەوە، گەیاندن و تۆمارکردنی ئەو زانیاریانەش بە زمان و نووسین دەبێت. لە بەراوردکردنی وێنە ئاوەزیەکان و پراگماتیکدا سێمانتیکی درکپێکردن گەشتۆتە ئەو باوەڕەی واتای فەرهەنگی، پراگماتیکی و کۆمەڵایەتی بەڕەهایی جیاواز نین، هەروەك چۆن زانستی پراگماتیك و زانستی سێمانتیك جیاواز نیین، ئەمەش لەسەر ئەو بنەمایەی، کە واتای فەرهەنگی و بە کارهێنانی واتای فەرهەنگی لە دەقدا، هەردووکیان لە زانستی سێمانتیکدا لێکدەدرێنەوە، سێمانتیك و پراگماتیك وەك تەواوکەری یەکدی تەماشا دەکات. واتاناسانی سێمانتیکی درکپێکردن لەو باوەڕەدان دەقێك/ڕستەیەك، کە وشەیەکی تێدا بەکارهاتووە ئەو واتایەی، کە مەبەستە بە وشەکەی دەبەخشێت؛ واتای وشەکە بەرهەمی ئەو بەکارهێنانەیەتی لە دەقەکە/ڕستەکەدا. بۆیە واتای واقیعی وشەکە ئەو واتایەیە، کە مەبەستە. ئەگەر واتا لە بەکارهێنانەکەی جیا بکەینەوە، کەواتە "واتا" لە بنەڕەت و سروشتی خۆیدا پراگماتیکییە. هەروەها جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە، کە ئێمە بۆ واتای وشەیەك وێنەیەکی ئاوەزیمان لە مێشکماندا هەڵگرتووە، بەلأم ئەگەر مەبەست لە بەکار هێنانی وشەکە گۆڕا ئەوا وینە ئاوەزیەکەشی دەگۆڕێت. واتای کۆتای هەر وشەیەك ئەو دەقە/ڕستەیە/پێکهاتە دیاریدەکات کە تێیدا بەکارهاتووە. بڕوانە نمونەکان:

(١) کۆمەڵگەیەکی پاك

(٢) منالێکی پاك

(٣) جلوبەرگێکی پاك

(٤) هەڵبژاردنێکی پاك

ئەم بۆچوونەش لەوەوە سەرچاوە دەگرێت، کە واتاناسانی سێمانتیکی درکپێکردن، تێڕوانینی فەرهەنگی/قامووسی بۆ وشە، کێڵگەی واتایی وشە، بە پەسەند نازانن. زانستی واتا و زانستی زمانی و نازمانی پێکەوە کۆدەکەنەوە. هەروەها تێڕوانینێکی ئنسکلۆپیدیاییان بۆ واتا هەیە.

٢.٠ نەخشەکان mapping

٢.١ نەخشەکان و سیمانتیکی درکپێکردن

سێمانتکی درکپێکردن هەوڵی ئەوە دەدات، چەند پێوەرێك بخاتە ڕوو، بەهۆی ئەو پێوەرانەوە ئاوەزی مرۆڤ واتا دەبەخشێتە جیهانەکەی خۆی. ئاوەز، بە شێوەی پێوانەی بیردەکاتەوە، نەخشەکانی درکپێکردن لەسەر بنەمای پێوانە، ڕوی لێکچوون لەنێوان سنورە جیاوازەکاندا بەهۆی ئاوەزەوە دروستدەکات. (فوکۆنیە Fauconnier)لەسەر بنەمای ئەزموونە درکپێکراوەکان ئەوە دەخاتە ڕوو، کە مرۆڤ بیرەکانی خۆی دەربارەی جیهان بە هۆی نەخشەی کەش و بارودۆخی ئاوەزییەوە بەرهەمدەهێنێت، چونکە مەبەست لە نەخشە" نەخشەی بیری چەمکەکانە"(فەرهاد تۆفیق حەسەن:٢٠١٥: ٤٠) پێویستە نەخشە درکپێکراوەکانی دەقێك پەیوەست بە بارودۆخی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی ئەو سەردەمەوە لێکبدرێنەوە. درککردنی واتای دەقێك، کە نوسەر بەرهەمیدەهێنێت بە لێکدانەوەی وشە بە وشە لێکنادرێتەوە، ئەو چەمکانە درکدەکرێن، کە لە ئەزمونەکانی درککردندا بوونیان هەیە. بۆ نمونە چەمکی (گۆزە) لە چوارینەکانی خەیامدا پەیوەستە بە ئەزمونی سەردەمێکەوە، کە ئەو بۆچوونە باوبووە مرۆڤ لە خۆڵ دروستبووە و دەبێتەوە بە خۆڵیش، گۆزەش، کە لە خۆڵە گوزارشت لەو بۆچوونە دەکات. ئەم چەمکە لای (خیام) خۆی و (ئیبن سینا) و (ڕازی) کە لە سەردەمی خۆیاندا گومانیان لەسەر هەموو شت دروستدەکرد، پرسیاریان دەربارەی هەموو شت دەکرد، گۆڕانی بەسەردا هات و وایان لێکدەدایەوە کە لەش دەگەڕێتەوە بۆ خاك و ڕۆح دەگەڕێتەوە بۆ ئاسمان . فوکونییە، نەخشەکان بەسەر سێ جۆردا دابەشدەکات:

٢.٢ نەخشەی پرۆژەسازدان mapping projection

فریمن (١٩٩٨: ٢٥٥) لە (لیلا صادقی:١٩٩١: ١١٢)یەوە، پێیوایە لەم جۆرە نەخشەیەدا، واتا، تایبەتمەندییە لێکچووەکان لە سنوری چەمکێکدا دەگوازێتەوە بۆ سنوری چەمکێکی دیکە، بەڵام لای (فوکونییە) لەبری گواستنەوەکە، تایبەتمەندییە لێکچووەکانی دروستە چەمکیەکە دەچێتە سنوری دروستە چەمکییەکەی دیکە و تێهەڵکێش دەبن، کەواتە بەشێك لە نەخشەی یەکەم، هەم دەگوازرێتەوە بۆ نەخشەی دووەم و هەم تێهەڵکێشی یەکتری دەبن، یان دەتوانین بڵێین دروستەکە لە سنورێکەوە، کە (سەرەتا)یە و گواستراوەتەوە بۆ سنورێکی دیکە، کە (ئامانج)ە. لە خوازەی چەمکیدا ئەم جۆرە نەخشەیە بوونی هەیە. (کات جوڵە پێکەری شتێکە)؛ واتە کات بۆ جوڵەی شتێك بە چەمك کراوە. بۆ نموونە:

١- زستان گەشتۆتە کۆتایی.
٢- لە کۆتایی وەرزی خوێندن نزیکدەبینەوە.
٣- کاتی تاقیکردنەوەکان هاتووە.

لە نمونەکانی سەرەوەدا، چەمکێکی کاتی بەرجەستە بووە (زستان، کۆتایی وەرز، کاتی تاقیکردنەوە) لە شێوەی جوڵەی شتێکدا، ئەوە ڕوونە، کە جووڵە لە خودی وشەی کاتدا نییە، بەڵام لەو واتایانەی، کە دەخوازرێن بۆ وشەکە، یان ڕێککەوتنی لەسەر دەکرێت، ئەو توانایەمان پێدەبەخشێت، کە چەمکێکی بەدەستهاتووی وەك کات، بە هاوکاری جوڵە درکپێبکەین.

٢.٣ نەخشەی ئەرکی پراگماتیکی mapping pragmatic function

ئەم جۆرە نەخشەیە لای (فریمن) بریتییە لە نەخشەی پەیوەندی؛ بەواتا درکی پەیوەندی هەستیاریی نێوان شتەکان. (فوکونییە) پێیوایە ئەم نەخشەیە بە هۆی چوارچێوەیەکی بەدەستهاتووی ئەزمونی هاوبەش، کە لە نێوان دوو شتدا هەیە دروستبووە، بۆ نمونە میتۆنۆمی metonymy بە جولأنەوەی نێوان دووشتەوە پەیوەستە، بە جۆرێك یەکێکیان لەبری ئەوەکەیتریان بەکاردەهێنرێت، و لەبری یەکتری دەچەسپێنرێن، بۆ نمونە، بەکارهێنانی دەربڕاوی (ئاسیاسێڵ) لەبری بەرپرس و کارمەند و چۆنیەتی کارکردن و ستراتیژی شوێنەکە بەکاردەهێنرێت.

٢.٤ نەخشەی وێنەی ئاوەزی/سکێماکان mapping schema

زانیارییەکان لە وێنە ئاوەزییەکاندا زیاترن لەوەی، کە لە دەربڕینە زمانییەکەدا هەن، لە نەخشەی وێنە ئاوەزییەکاندا دەربڕاوە زمانییەکە، مەودای زانیاریی وێنە ئاوەزییەکە دیاریدەکات، ئەم نەخشەیە وێنە ئاوەزییەکە دەگۆڕێت بۆ دەربڕاوێکی زمانی. وێنە ئاوەزییەکە وەك ئەزمونێك بۆ دروستکردنی پێگەیەکی دیاریکراو لە دەقەکەدا بەکاردەهێنرێت. بۆ نموونە، ئێمە خاوەن سنورێکی دیاریکراوین بۆ کڕینی کەلوپەل و کاڵا، لەوانە کڕینی کتێبێك لە کتێبخانە، یان میوە لە میوە فرۆشێك، یان پرۆسەی کڕینی هەر نمونەیەك لەو کاڵایانەی(کڕیار، فرۆشیار، پارە) لەخۆی دەگرێت لە بارێکی ئاسایدا کە پێگە دیاریکراوەکەیە، بەڵام کە دەڵێین (وەزیری پێشمەرگە بیست تانکی لە ئەڵمانیا کڕی) نەخشەی گواستنەوەی وێنە چەمکییەکە بە هۆی جۆری کاڵاکەوە دەگۆڕێت، چونکە وێنە چەمکییەکە جیاوازە لە نمونەکەی سەرەوە. لێرەدا لەبەر ئەوەی کاڵاکە تانکە، ئەو کاتە پرۆسەکە دەگۆڕێت؛ کڕیار دەبێتە وەزیری پێشمەرگە، فرۆشیار دەبێتە وڵاتی ئەڵمانیا، کاڵاکەش دەبێتە تانك، پارەش لە بڕەکەیدا گۆڕانی گەورەی بەسەردا دێت. کەواتە دەربڕاوە زمانییەکان ڕۆڵی تەواویان هەیە لە پیشاندانی سکێماکاندا. بڕوانە: (لیلا صادقی: ١٣٩١: ١١١-١١٣)، (هـ.د. ویدرسۆن:٢٠٠٨: ٢٦-٢٩)، (فەرهاد تۆفیق:٢٠١٥: ٤٠-٤١)، (بلقیس روشن، لیلا اردبیلی:١٣٩٢: ٣٥،٣٦)

٢.٥ سێمانتیکی ئنسکلۆپیدیایی semantics Eneyclopedic

مرۆڤ مامەڵە لەگەڵ جیهاندا دەکات، ئەو واتایەی لە ئەنجامی ئەو مامەڵەیەوە دەستدەکەوێت، ناتوانرێت لەو جیهانە جیابکرێتەوە، وەك بەشێکی جیاواز لە ئاوەز لە بەرچاو ناگیرێت. لە واقعدا واتا ڕەنگدانەوەی گشتیی ئەزموونی مرۆڤە، کەواتە واتای زمانی، مامەڵە لەگەڵ زانیاریی جیهانیی مرۆڤدا دەکات. لێرەوەیە دەتوانین بڵێین واتا ئنسکلۆپیدیاییە و لە هێزی ئاوەزی مرۆڤ جیاناکرێتەوە، هێزی ئاوەز و واتای زمانی، لە چوارچێوەی پرۆسەکەدان و واتای زمانی سەربەخۆ نییە.

واتا ناتوانێت وەڵامگۆی ئۆتۆماتیکیی خواستەکانی قسەکەر، یان گوێگر بێت، بۆیە بۆ هەر یەکێك لە پێکهاتە زمانییەکان ڕاڤەی مرۆڤ پێویستە، چونکە بەهۆی درککردنەوە، واتا لەو پێکهاتە زمانیانەدا هەڵدەهێنجێت، شارەزایی و ئەزموون و هەستەکانی مرۆڤ، ڕاستەوخۆ لەو هەڵهێنجانەدا ڕۆڵ و کاریگەریی تەواوی هەیە. سیمانتیکی ئنسکلۆپیدیایی وشەکە/پێکهاتە زمانیەکە وەك هۆکارێك بۆ بەدەستهێنانی زانیارییەکی سنوردار لە ئاوەزی مرۆڤدا، کە لە چەمکدا نوێنراوە، تەماشا دەکات؛ واتە بە هۆی دەربڕاوە زمانییەکانەوە دەگەینە ئەو پەیکەرە زانستییەی، کە لە ئاوەزیی مرۆڤدا هەڵگیراوە   واتای هەر وشەیەك لەگەڵ ئەو سیستەمە زانستییە ئاوەزییەی مرۆڤدا بەدەستدەهێنرێت. واتای ئنسکلۆپیدیایی لە ناو ئەزموونە کۆمەڵایەتی و فیزیکییەکانی مرۆڤدا ڕەگی داکوتاوە. ئەگەرچی هەر وشەیەك خاوەن واتای ڕێککەوتن لەسەرکراوی خۆیەتی؛ واتایەکی فەرهەنگی هەیە، ئەو واتا فەرهەنگییە بەشێکە لە واتای ئنسکلۆپیدیایی، بۆیە جیاکردنەوەی واتای فەرهەنگی و واتای ئنسکلۆپیدیایی بێ بنەمایە. لە سێمانتیکی ئنسکلۆپیدیادا" واتای فەرهەنگی پەیوەستە بە زانینی واتای وشەکانەوە، ئەو زانینەش لە فەرهەنگی ئاوەزی هەر قسەکەرێکدایە"(محمد راسخ مهند:١٣٨٩: ٥٣). لەم بۆچوونەدا واتای بنچینەیی وشە بریتییە لە هەموو ئەو زانیارییانەی کە پێناسەی وشەکە دەکات، نەك تەنها چەند نیشانەیەکی واتایی، کە بە (+) لە وشەکەدا، وەردەگیرێت. واتاناسانی درکپێکردن سودی واتا فەرهەنگییەکان لەوەدا دەبینن کە قسەکەر بۆ گوزارشتکردنێکی گونجاو لەو بیرەی، کە لە مێشکیدایە بەکاریدەهێنێت، تا پێکهاتەیەکی زمانی ڕێکوپێك بەهەم بێت.

ڕەنگی (سوور) لە کێڵگەی واتایی وشەدا تەنها یەکێکە لە جۆرەکانی ڕەنگ و شتێکی پێ وەسفدەکرێت، بەڵام ئەگەر بە تێڕوانینێکی ئنسکلۆپیدیایی لە وشەی (سوور) بڕوانین ئەوا پێویستە پرۆفایلی تەواوی وشەکە، کە لە ئاوەزماندا هەڵگیراوە، لەبەرچاوبگرین. سەرنجی ئەم دوو ڕستەیە بدە:

١- ئۆتۆمۆبیلەکەی گۆران سوورە.

٢- قژی گۆران سوورە.

لە هەردوو ڕستەکەدا وشەی (سوور) بەکارهاتووە، بەڵام ئەم دوو سورە هەگیز لەیەکناچن، لە ڕستەی (١)دا سوور گوزارشت لە ڕەنگێك دەکات، کە وەك خوێنە، بەڵام لەڕستەی دووەمدا وشەی (سور) گوزارشت لە ڕەنگێك دەکات، وەك ڕەنگی خورمایی هەندێك تێرتر. لە ئاوەزی گوێگردا ئەوە چەسپاوە، کە ڕەنگی قژی (گۆران) هەرگیز وەك ڕەنگی ئۆتۆمۆبیلەکەی نییە، کەچی وشەی (سوور) بۆ هەردووکیان بەکارهاتووە. ئەم جیاکردنەوەیە و ئاراستەکردنی گوێگر بۆ جۆری جیاوازی ڕەنگی (سوور) بە هۆی درکی گوێگرەوەیە بۆ سەرجەم ئەو زانیارییانەی وشەی سوور/پرۆفایلی وشەی سوور. بڕوانە نمونەکانی وەك:

١- سوور هەڵگەڕا. > شەرمکردن

٢- گۆران لە درۆزنەکە سوربویەوە. > توڕەبوون

٣- دەموچاوی سورهەڵگەڕاوە. > تا و نەخۆشی/ترس

لە ڕوانگەی سێمانتیکی ئنسکلۆپیدیاوە درك بە هەموو ئەم واتایانە دەکەین، مەودای درککردنمان بۆ زانیارییەکان سنووری سێمانتیکی ئنسکلۆپیدیایە، مەودایەکە سنوری وێنە ئاوەزییەکە/سکێماکەی ناو مێشکمان دەگرێتەوە، وێنە ئاوەزییەکەش بەرپرسە لە بەرهەمهێنانی دروستە سیمانتیکییەکان، هەموو ئەمانەش لە چوارچێوەی دروستە چەمکییەکەدا کاردەکەن، سێمانتیکی ئنسکلۆپیدیاکەش لەناو سەرجەمی پرۆسەکەدایە."سروشتی

سێمانتیکی ئنسکلۆپیدیایی لە واتادا سەرنجدان و گرنگیدانە بە دروستەی سێمانتیکی، کە پەیوەست بە دروستەی کۆ زانیاریی چەمکییەوە ڕێکدەخرێت"(فەرهاد تۆفیق حەسەن:٢٠١٥: ٣٩).

لە فەرهەنگی زمانەوانیدا، سەرنج هەمیشە بۆ خودی وشەکەیە؛ بەو واتایەی، وشەکە هەڵگری کام تایبەتمەندیی واتاییە، ئەو تایبەتمەندییانەی، کە لە وشەکەوە دەستدەکەوێت، دەکرێتە سیمای واتایی وشەکە، بەڵام لە فەرهەنگی ئنسکلۆپیدیادا، سەرنج هەمیشە بۆ چەمکەکەیە، مرۆڤ پێویستە سنوری تەواوی لێکسیمەکە بزانێت، واتە سنووری مەودای درککردنەکە لێکبداتەوە، کە خۆی لە چەمکەکەدا دەبینێتەوە، بە دەربڕینی وشەیەك، پێویستە سەرجەم شارەزای و ئەزموونی کەسەکە و ئەو کۆمەڵەی تێدا دەژی دەربارەی ئەو وشەیە لەبەرچاوبگیرێت. شارەزایی و ئەزموونیش بریتیین لەو زانیارییانەی، کە مرۆڤ لە کۆزانینە جیهانییەکەیدا، بە هۆی توانای درککردن و هەستەکانییەوە لە مێشکیدا کۆدی کردوون.

سێمانتیکی ئنسکلۆپیدیا جەخت لەسەر ڕێکخستنی دروستەی سێمانتیکی و دروستەی چەمکی دەکاتەوە، یەکێك لەو تیۆرانەی، کە بۆ ئەم ڕێکخستنە پەیوەست بە واتای وشەکانەوە لەبەرچاویدەگرێت، تیۆری (سێمانتیکی چوارچێوەیی frame semantics)، یە کە بۆ یەکەمجار لەلایەن C.J.fillmore ەوە هاتە کایەوە، بە پێی تیۆرەکە پەیکەرەکان : پێکهاتەیەکن پەیوەستن بە زانین و وێنە ئاوەزیەکانەوە، کە ئەزموونەکانی ڕۆژانەی مرۆڤ دروستیکردوون. لەم ڕوانگەیەوە مەودای واتای وشەکان، سنوری هەموو پەیکەرەکە دەگرنەوە، پەیکەرەکەش ئەو تۆڕە واتاییەیە، کە سەرجەم واتا کرۆکی و توێکڵە واتاکانی لە خۆ گرتووە. کەواتە سێمانتیکی چوارچێوەیی تۆڕێکی دەوڵەمەند لە واتا دروستدەکات و جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە، کە زانیارییەکانی ئێمە دەربارەی وشەکان بەهۆی ئەم تۆڕەوە بەرجەستە دەبن.

(فیلمۆر) پەیکەرەکە لەو چوارچێوەیەدا دادەنێت، کە ئەزموونەکان بوونەتە وێنەی ئاوەزی، یان پەیکەرە زانستییەکەی ناو ئاوەزی مرۆڤ، کە وەك چەمکێك لە یادگەی درێژخایەندا هەڵگیراوە. پەیکەربەندی، ڕەگەزە فەرهەنگی و کۆمەڵایەتییەکانی ناو مرۆڤ پێکەوە پەیوەستدەکات. بڕوانە مەودای واتای وشەی (بازرگانی) لە ڕوانگەی سێمانتیکی چوارچێوەییەوە : دیاگرامی (٩) مەودای وشەی بازرگانی

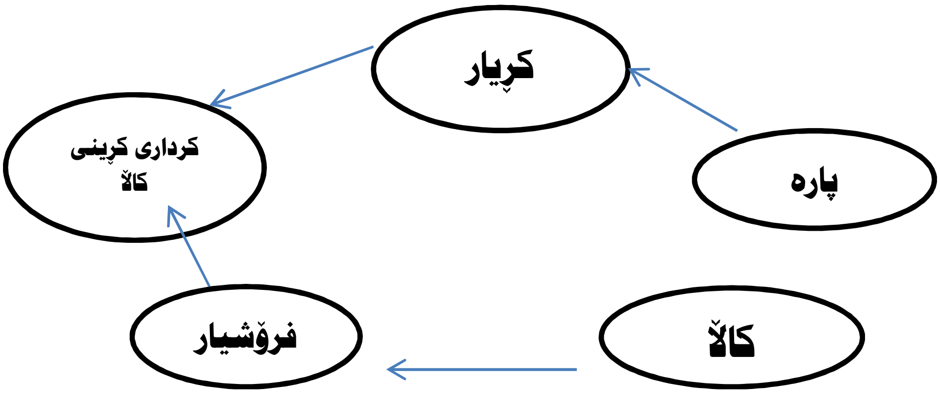

ئەم تیۆرەی زانا (فیلمۆر) کاریگەریی تەواوی لەسەر سێمانتیکی ئنسکلۆپیدیا داناوە. بڕوانە(بلقیس روشن، لیلا اردبیلی:١٣٩٢: ٣٤،٧٤،٧٥)

ڕوویەکی دیکەی ئەم تیۆرە، پەیوەستە بە تیۆری مەوداکان domain stheory ی زانا (لکانگر)(١٩٨٧)، بە پێی تیۆرییەکە، زانیارییەکان بەهاوکاری واقیعی قسەکردنەکە/ئۆرگانەکە ڕاڤە دەکرێن، واتە واتای دەربڕینەکە لەو ئۆرگانەدا/واقیعی قسەکردنەکەدا، دەستنیشاندەکرێت. واتای ئۆرگانی، بەشێکە لە واتای وشەکە، ئەو بەشە دەبێتە هۆکار بۆ پیشاندانی پرۆفایلی وشەکە، بەکارهێنانی وشەکە بۆ ڕاڤەکردنی مەودای وشەکەیە لە ئۆرگانەکەدا، بەگشتی و جەخت لەسەر ئەو بەشە واتاییە ناکاتەوە، بۆ نمونە، وشەی (ڕاوچی) لە مەودای ئۆرگانەکەدا بریتییە لە پرۆفایلی تەواوی وشەکە؛ کەسێك چالاکییەك ئەنجامدەدات، لەو چالاکییەدا دوای ئاژەڵێك دەکەوێت، پێوشوێنی دەگرێت، لەوانەیە ڕاویبکات ....، واتای وشەی (ڕاوچی) لەو ئۆرگانەدا بەجوانی دەرکدەکرێت.

٢.٦ دیدگاکانی سیمانتیکیی ئنسکلۆپیدیایی

٢.٦.١ سیمانتیك و پراگماتیکدا جیاوازیی نێوانیان

واتای وشەکان لە بەکارهێنانیان لە دەقەکاندا بەدەستدەهێنرێن، واتای وشە بەپێی دەوروبەرەکەی، واتای واقیعیی وشەکەیە. واتا لە سروشت و چییەتی خۆیدا لە بنەڕەتدا پراگماتیکییە. واتا ناسان لە و باوەڕەدان، کە لە ئاوەزی مرۆڤدا تەنها وێنەیەکی ئاوەزی لە واتای وشەکان بوونی هەیە، دواتر واتای کۆتایی وشەیەك، ئەو دەقە دیاریدەکات، کە تێیدا بەکارهاتووە. بڕوانە وشەی (ساغ) لە:

١- منالی ساغ ٢- هەڵبژاردنی ساغ ٣- کۆمەڵگەی ساغ.

٢.٦.٢ جیاوازیزانستی ئنسکلۆپیدیایی پێڕەوبەندانەیە.

پەیوەندیی فۆرم و واتا لە زانستی ئنسکلۆپیدیادا، خاوەن یاسا و ڕێسای خۆیەتی و دوورە لە هەموو ئاڵۆزی و شێواویەك، خاوەنی دروستەی یاسایی و تۆڕی ڕێکخراوە، بەڵام ئەو زانیارییانەی لەسەر وشەیەك هەن، چونیەك نیین. هەندێك لەو زانیارییانە لەسەر وشە، لە زانیارییەکانی دیکە لەسەر هەمان وشە بنچینەییترن. بۆ نموونە، زانیاریی مرۆڤ دەربارەی (سێو) بریتییە لە (ڕەنگ، قەبارە، بۆن، تام، شوێنی پەروەردەکردن، سودەکانی، حەز ...هتد) بەپێی بەکارهێنان یەکێك لەو زانیاریانە دەبنە واتای بنچینەیی وشەی (سێو).

٢.٦.٣ یەکە زمانییەکان دەبنە وێستگەی بەدەستهێنانی زانیاری ئنسکلۆپیدیایی.

وشەکان تەنها ڕۆڵی نوێنەری دەبینن، واتە دەبنە نوێنەر بۆ کۆی واتاکانی وشەکە، ئەو واتایانەی، کە لە وێنە ئاوەزییەکەدا هەڵگیراون، مەبەستی وشەکان تەنها ئەو چەند نیشانە واتاییە نییە، کە لە واتای فەرهەنگیدا مەبەستە، بەڵکو بە هۆی وشەکەوە، مەبەستمان پرۆفایلی وشەکەیە، پرۆفایلەکەش بریتییە لە وێنە ئاوەزییەکە، یان پەیکەرە زانستییەکەی ناو ئاوەزی مرۆڤ، کە لە یادگەی درێژخایەندایە.

٢.٦.٤ زانستی ئنسکلۆپیدیایی هێندە چالاکە، بەربەستی واتای وشەکان تێکدەشکێنێت.

(شیر) شلەیەکی سپییە، چەورە، کاتێك کەسێك تووشی ئازاری قورگ ببێت، کوپێك شیر دەخواتەوە، تا سودی بۆ نەخۆشییەکەی هەبێت، ئەوە، ئەم ئەزموونە نوێیەیە، کە زانیاریی ئنسکلۆپیدیایی مرۆڤ دەربارەی وشەی (شیر)

زیاتر دەکات، واتە مەوداکە فروانتر دەکات، چونکە بەم ئەزموونە زانیارییەکی دیکە لە ئاوەزی خۆتدا بەکۆد دەکەیت، ئەم زانیارییە بەهۆی دەربڕاوی زمانی (شێر)ەوە درکپێدەکەین. بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی سیمانتیکی ئنسکلۆپیدیایی بڕوانە:

(بلقیس روشن ، لیلا اردبیلی:۱۳۹۲: ۲۹،۳۰)، (محمد راسخ مهند:۱۳۸۹: ۵۳)، (جان لاینز:۱۳۸۳: ۱۰۷)، (فەرهاد تۆفیق حەسەن:۲۰۱۵: ۳۹)، (کاروان عومەر قادر:۲۰۱۲:)

۳.۰ پۆلکردن

۳.۱ پۆلکردن و بنەماکانی سیمانتیکی درکپێکردن

یەکێکی دیکە لە بنەماکانی سیمانتیکی درکپێکردن، پۆلکردن Categorization ە، کە بریتییە لە دەستنیشانکردنی نموونەی بنچینەیی/پرۆتۆتۆتایپ، کە دیارترین نمونەی ئەو پۆلەیە، نمونە بنچینەییەکە پرۆفایلێکی بەدەستهاتووی ئاوەزی هەیە و خاوەن تایبەتمەندی و وردەکاریی خۆیەتی بە بەراورد بە ئەندامەکانی دیکەی پۆلەکە، ڕەگی ئەو تایبەتمەندییە لە وێنە ئاوەزییەکەی ناو مێشکی مرۆڤدایە، ئەو نموونە بنچینەییە وەك بەدیلێك بۆ پۆلکردنە کلاسیکییەکە لە سێمانتیکی درکپێکردندا هاتە ئاراوە، بۆ نموونە، لە پۆلکردنە کلاسیکییەکەدا (ماسی) بە (+گیاندار، +ئاژەڵ، + ژیان لە ئاودا) پێناسە دەکرا، بەلاَم لە سیمانتکی درکپێکردندا چەمکی (چۆلەکە) بە هۆی وێنەی ئاوەزی باڵندەوە پێناسە دەکرێت، ئەگەر کۆکبین لەسەر ئەوەی (چۆلەکە) دیارترین نمونەی پۆلی باڵندەیە، ئەوا چۆلەکە دەبێتە نمونەی بنچینەیی پۆلی باڵندە، دواتر ئەندامەکانی دیکەی پۆلەکە بە پێی دەرکەوتنیان ڕیزبەند دەکرێن لە پۆلەکەدا. بڕوانە (بلقیس روشن، لیلی اردبیلی:۱۳۹۲: ۳۷، ۹۳).

توانای پۆلکردنی مرۆڤ وا دەکات، کە بوونەوەرانی چواردەوری خۆی جیا بکاتەوە و کام ئەندام سەر بە کام گروپەیە، گروپەکانیش لە یەکتر جیا دەکاتەوە. پێویستە، سەرنجی ئەوە بدەین، ناسینەوە و جیاکردنەوەی پۆلەکان بە تەنها بەسودوەرگرتن لە زمان نابێت، بەڵکو پەیوەستە بەو جیاکاری و دەستنیشانکردنانەی، کە گیانلەبەران و نەوەکانی مرۆڤ ئەنجامیدەدەن، بە بێ پۆلکردن، یادگە کارایی و گرنگیی خۆی لەدەست دەدات. پۆلکردن دەتوانێت دەستکەوتی هەستەکانی، وەك (بینایی، بۆنکردن، تامکردن ...هتد) کۆنترۆڵبکات. کەواتە پۆلکردن لە ئاستی دروستەی چەمکیدا conceptual structure کارەکانی خۆی ئەنجامدەدات. (W.labov) باوەڕی وایە، کە سنورێکی دیاریکراو لە نێوان پۆلەکاندا نییە، هیچ چەپکە نیشانەیەك/تایبەتمەندییەك بۆ پۆلکردنی چەمکەکان تێر و تەواو نییە، ئامادە بوونی هەر جۆرە نیشانەیەك، بڕیار لەسەر بەئەندام بوونی ئەو شتە دەدات، لەو کەتیگۆریەدا. (ندا ازکیا:۱۳۹۱: ۹۵). لێکۆلینەوەکانی روش(۱۹۷۰) کەم و کورتی زۆری پۆلکردنی لە سەر بنەمای چەپکە نیشانە دروستکرد؛ "سنوری پۆلەکە و هەلو مەرجی پێویستیی بوون بە ئەندام لە پۆلێکدا، نمونەی بنچینەیی/پرۆتۆتایپ دیاریدەکات. بە باوەڕی (لیکاف) مرۆڤ زانستی خۆی لە جیهانی دەوروبەرەوە، لەسەر بنەمای درککردن بە دەست دەهێنێت، نمونەی بنچینەیی بە شێکە، کە لەسەر بنەمای زەمینە سازیەکانی ئاوەزی مرۆڤ بەرهەمدێت". (هەمانسەرچاوە).

۳.۲ بنەماکانی پۆلکردن

ا- ئیکۆنۆمی: بنەمایەکی گرنگیی پۆلکردنە، مێشکی مرۆڤ لە هەوڵی ئەوەدایە، کە لە تواناکانی خۆی سود وەربگرێت، ئەم سودوەرگرتنەش لە ڕێگەی درکپێکردنی سەرچاوەکانی زانیارییەوە دەبێت لە سنوری تایبەتی

کەسەکەدا. لەسەر بنەمای تێچوونی کەم و دەستکەوتی زۆر سیستەمی پۆلکردن دێتە ئاراوە؛ واتە مرۆڤ لەبری ئەوەی بۆ هەر زانیاریەك دەربارەی هەر ئەزمونێك، شوێنێك لە ئاوەزدا تەرخانبکات و بە جیا هەڵیبگرێت، دەتوانێت ئەندامە لێکچووەکان لە پۆلێکدا پۆلێنبکات، لە پرۆسەی هێنانەوەی زانیاریدا، ئابورییانە سودی لێببینێت.

ب- پەیوەندی: جیهانی دەوروبەرمان، پێکهاتەیەکی پەیوەندیدارە، بۆنموونە واقعەکە بەو جۆرەیە، کە کاتێك باسی(باڵ) دەکەین ئیتر ڕاستەوخۆ پەیوەستە بە پەڕ و توانای فڕینەوە هەیە، بە ناوهێنانی ئەم وشەیە، هیچ کام لە کردەی (خزان، توانای هەناسەدان لە ئاودا)، بە مێشکماندا گوزەر ناکات. ئەم بنەمایە ئەوەمان بۆ ڕوندەکاتەوە کە پەیوەندییەك لە ئاوەزماندا بوونی هەیە، هەر ئەو پەیوەندییە دەتوانێت، پۆلەکان بەرهەمبهێنێت. ئەم دوو بنەمایە پێکەوە لە ئاوەزی مرۆڤدا یاسای پۆلەکان دروستدەکەن. بۆزانیاریی زیاتر دەربارەی پۆلکردن، بڕوانە (ندا ازکیا: ١٣٩١: ٩٥-٩٦)، (بلقیس روشن و :١٣٩٢: ٩٣-١٠٠)، (فەرهاد تۆفیق::٢٠١٥: ٤٢)

٣.٢.١ کرۆکەواتا denotation

ئەو واتایە، کە ڕاستەوخۆ لێکسیمەکە بە ئاماژە بەندەکەوە دەبەستێتەوە لە جیهانی دەرەوەی زماندا/جیهانی واقع، واتە ئاماژەکە، کە بە لێکسیمێك دەردەبڕدرێت، پەیکاڵی یەك ئاماژە بەندە لە جیهانی واقعدا، بۆ نمونە (خوێ) ئاماژە بەندیەکەی، (خوێی چێشتە)، (ترش)ئاماژەبەندیەکەی، بەرهەمی (درەختی ترشە سماقە) لە زمانی کوردیدا .

کرۆکە واتا ئاماژە بۆ چەق/ناوەندی واتای لێکسیمەکە دەکات. کە دەڵێین (باڵندە)واتا کرۆکییەکەی بریتییە لە گیانەوەرێك دوو قاچی هەیە، باڵدارە، هێلکە دەکات، خوێن لە جەستەیدایە، دەنووکی هەیە. ئەم ئەدگارانە لە ئاماژەبەندێکدا لە جیهانی واقعدا بوونیان هەیە و دەتوانین درکیپێبکەین. ئەم جۆرە لە واتا دەتوانین بە " واتای ئاماژەبەندی reference، واتای درککردن meaning cognitive، واتای چەمکی conceptual meaning یەکسانبکەین، ئەگەر چی هەندێك لە زمانەوانەکان و فەیلەسوفەکان لە نێوان ئەم زاراوانەدا جیاوازی دەکەن "(ابراهیم چگنی:١٣٨٤: ١٥٥).

کەمن ئەو لێکسمانەی، کە یەك کرۆکە واتایان هەبێت و تەنها هەر بۆ ئەو واتا کرۆکییە بەکاربهێنرێن، بۆیە زۆربەی لێکسیمەکان خاوەن توێکڵە واتان coontative meaning .

توێکڵە واتا ئەو واتایانەن، کە جگە لە واتا کرۆکییەکە، دەربڕاوەکە هەندێك واتای(تایبەتمەندی) دیکە لە خۆی دەگرێت. واتا کرۆکییەکەی/منداڵ/بریتییە لە(مرۆڤ، کەم تەمەن)، بەڵام هەندێك واتای دیکە، کە توێکڵە واتان بۆ ئەم وشەیە دانراون. بۆنمونە: (دەڵێی منداڵە.)

وشەی منداڵ لەم ڕستەیەدا ئەم توێکڵە واتایانە لە خۆ دەگرێت:

١- وەك مناڵ پاکە و تاوانی نەکردووە .

٢- وەك مناڵ خۆشەویستە.

٣- سۆزی وەك مناڵ.

٤- وەك مناڵ لەبەردڵانە.

هەروەها ئەم واتایانەش لە خۆ دەگرێت :

١- وەك منالّ کەم عەقڵە.

٢- وەك منالّ بیانوو دەگرێت.

٣- وەك منالّ هاروهاجە.

٤- وەك منالّ دەنگەدەنگ دەکات.

٥- وەك منالّ ئەوانیتر بێزاردەکات.

تویکڵە واتا تایبەتە بە کۆمەڵێکەوە، کە فەرهەنگێکی هاوبەش، پێشینەیەکی کۆمەڵایەتیی هاوبەشیان هەیە، یان هاوڕەگەز و هاوتەمەنن، لەوانەشە، ئەو تویکڵە واتایە لە نێوان چەند کەسێکی دیایکراودا بێت و بە ئەزموونی ئەو چەند کەسەوە پەیوەستبێت. ئەم جۆرە واتا-تویکڵە واتا- هەندێکجار بە " واتای سۆزداری affective meaning، یان بە واتای ناوەکی connotative meaning " یان واتای جوڵاو و وروژێنەر emotive meaning " ناو دەبرێت. بڕوانە (ابراهیم چگنی :١٣٨٤: ١٥٥).

لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان لە ژێر ناوی فرەواتایی و هاوواتایی و میتافۆر و ...هتد، کە هەندێك بە کێشەکانی واتا یان ناوزەند دەکەن و هەندێکی دیکەیان بە هۆکاری دەوڵەمەندیی زمانەکەی دەزانن، لێکدانەوەی زۆریان بۆ ئەم بابەتە کردووە. ئەم لێکۆڵینەوەیە دەیەوێت، ئەم بابەتە لە ڕوانگەی (سیمانتیکی درکپێکردن cognitive semantics) ەوە لێکبداتەوە، بە شێوەی کارەکی لە زمانی کوردیدا نمونەی بۆ بهێنێتەوە.

لە سێمانتیکی درکپێکردندا دیاردەی کرۆکەواتا و تویکڵەواتا بە تیۆری تۆڕی واتای سێمانتیکی semantic Network لێکدەدرێتەوە، کە یەکێکە لە گرنگترین باس و بابەتەکانی سێمانتیکی درکپێکردن. لەبەر ئەوەی تیۆری کارکردنمان بۆ دیاریکردنی دروستەکانی سێمانتیکی کوردی (سێمانتیکی درکپێکردن)ە، هەوڵی ئەوە دەدەین ئەم دیاردە واتاییانە لەم ڕوانگەیەوە شیبکەینەوە.

٣.٣ نمونەی بنچینەیی prototype

دیارترین و کاریگەرترینی سەرجەم ئەو واتا و تایبەتمەندیانەیە، کە فۆرمێك دەتوانێت لە خۆیبگرێت، سەرجەمی واتا و تایبەتمەدیەکانی یەك وشە، پلەبەندی دەکرێت و بەپێی بڕیاری گشتی، ئەو واتایەی پلەی یەکەمی پێدەدرێت، دەبێتە نمونەی بنچینەیی بۆ واتای وشەکە.

٣/٢-٨-١) تایبەتمەندییەکانی نموونەی بنچینەیی/پرۆتۆتایپ

١- نموونە بنچینەییەکان، (کە خۆیان لە تایبەتمەندی کرۆکیدا دەبیننەوە،) لەناو سەرجەم واتا و تایبەتمەندیەکانی دیکەدا لە پێشترن، هەموو واتا و تایبەتمەندیەکانی ئەو هەقیقەتە بەشێوەیەکی یەکسان گوزارشت لەو شت و بونەوەرە ناکەنەوە، بەڵکو پلەبەندیەك دێتە کایەوە، کە واتا و تایبەتمەندیەکی دیاریکراو زیاتر لە بونەوەرەکە نزیکترە، وەك لە واتا و تایبەتمەندیەکیتری، واتایەکی دیکەش کەمتر. وەکو وشەی (دەست) کە نمونە بنچینەییەکەی ئەندامێکی لەشە و دواتر چەند واتایەکی دیکەی لێبەرهەمهێنراوە، وەك (دەستگیر، دەسەڵات، دەستکەوت، دەستاودەست، دەستەمۆ، لەدەستدان، دەستخەڕۆ، دەستڕەنگین، دەستبەجێ ...)

٢- سنوری نێوان نموونە بنچینەییەکان ناجێگیرن، ئەگەر چی سنوری هەندێك نمونەی وەك (کۆتر) دیارە، کە نمونە بنچینەییەکەی لە سنوری باڵندەدایە، بەڵام دەستنیشانکردنی سنوری وشەیەکی وەك(پیری) گرانە، دڵنیای تەواوت دەستناکەوێت، کە (پیری) لەکام ساڵەوە دەستپێدەکات؟

٣- نموونە بنچینەییەکان، تەنها بە هۆی نیشانە واتاییەکانەوە دیارینا‌کرێن، نیشانە واتاییەکان (+ -) ناتوانن پێناسەی تەواوی نموونە بنچینەییەکە بکەن و سنوری تەواوی بۆ دیاریبکەن، نمونەی بنچینەیی کۆمەڵێك هەلومەج بۆ نونەوەرەکە لەبەرچاودەگرێت، ئەو هەلومەجانە مەرج نییە لە هەموو واتاکانی ئەو بونەوەرەدا لەیەك پلەدابن، بەڵکو هەموو واتاکان لەو هەلومەرجانەدا بە پێی ئەزموونی قسەکەر سودمەند دەبن.

٤- نموونەی بنچینەیی لە خێزانێکی گەورەدا، خاوەن دروستەیەکی لێکچوون. ئەو تایبەتمەندییانە پێویستە سەرجەم ئەندامانی نموونەکە لەبەرچاو بگرن. بۆنمونە دەڵێین باڵندەکان (+باڵدارن)، ئەم سیفەتە لە هەموویاندا، وەك یەکەو بوونی هەیە، ئەگەر چی هەندێکیان ناتوانن بەو باڵە کردەی فڕین ئەنجامبدەن. وەك (نەعامە).

کەواتە هەر قسەکەرێك بۆ هەموو چەمکەکانی ناو مێشکی خۆی، نموونەیەکی بنچینەیی ئاوەزی هەڵگرتووە، کە پشت بەستووە بە کلتور و لایەنی کۆمەڵایەتی و ئەزمونی مرۆڤ. بە ناوهێنانی وشەکە باشترین زانیاری و یەکەمین واتا و تایبەتمەندی، کە بە مێکشدا دێن، ئەوە دەبێتە نموونەی بنچینەیی، هەمان زانیاری دەبێتە یەکەمین ئەندامی کەتیگۆرییەکە. سنوری نێوان کۆپییەکانی نموونە بنچینەییەکە ناڕونن. هەر کۆپییەك بەپێی پلەی دوور و نزیکی خۆی، سودی لێدەبینرێت لە دەربڕاوەکاندا.

لە نموونەی بنچینەییدا/پرۆتۆتایپ، کۆمەڵە خەسڵەتێك واتای وشەکە بە ڕەهایی سنوردار ناکات، وەك لە پێشودا بە هۆی نیشانە واتاییەکانەوە بۆ وشەیەك دەکرا. ئەگەر(+ شین) بۆ یەکێك لە کەتیگۆریەکانی ڕەنگ بێت، ئەوا لە نموونەی بنچینەیدا، ئەم نیشانەیە، وەك سیفەتێك لێکدەدرێتەوە، بۆ ئەوەی درك بە ڕەنگی شین، شینی کاڵ، شینی ئاسمانی،... بکەین، چونکە سیفەتەکە، بەشێکی کۆدەنگی جیهانییە و بەشەکەی دیکە واتای کۆمەڵایەتی و دەرونییە. (دەموچاوی شین بۆتەوە، کشتوکاڵەکە شینبوو....) نموونەی بنچینەیی ڕەهەندێکی دەروونی و کۆمەڵایەتی و کلتوری هەیە. ئەم تیۆرە ڕووبەڕووی هەندێك گرفت بووەتەوە، دیارترینیان ناڕوونی سنوری پرۆتۆتایپەکانە، کە پەیوەستن بە جیهانی دەرەوە، ئەو جیهانەش خۆی لە کلتور و ڕەهەندی مێژوویی و ڕەهەندی کۆمەڵایەتی، ڕەهەندی جوگرافی، پێشینەی زانیاری، کات، ئایدۆلۆژیا، بایۆلۆژیا، دەبینێتەوە. بڕوانە (فەرهاد تۆفیق:٢٠١٥: ٥٦-٦٦) .

٣.٣.١ تۆڕی سێمانتیکی semantic Network

(لاکاف و بروگمان George Lakoff ، Claudia Brugman) لە زمانەوانی درکپێکردندا، ئەم زاراوەیە - تۆڕی سێمانتیکی – یان بەکار هێناوە. ئەم مۆدێلە تایبەتە بە شیکردنەوەی واتا و زۆر بەسودە بۆ ئەم مەبەستە. لە چوار چێوەی سێماتیکی درکپێکردندا، بەو ئاراستەیە کار دەکات، کە زمان هۆکاری ڕێکخستن و گواستنەوەی زانیارییە. جەخت لەسەر لێکدانەوە و شیکردنەوەی ئاوەزی و ئەزموونی دەربڕاوە زمانییەکان دەکاتەوە. لە سێمانتیکی درکپێکردندا، زمان وەك بەشێك لە توانا گشتییەکانی مرۆڤ سەیر دەکرێت، بۆ لێکدانەوەشی، پێویستە جەخت لەسەر ئەم لایەنانە بکرێتەوە:

١- مۆدێلەکانی درکپێکردن، وێنەی ئاوەزی، خواستن ...هتد.

٢- خاڵی هاوبەشی تێگەیشتن لە سێمانتیك و سینتاکسدا.

٣- پەیوەندیی نێوان زمان و بیر (بابەتەکانی پەیوەست بە ڕێژەییبوون و جیهانی ئاوەزی)

لە مۆدێلی تۆڕی سێمانتیکیدا، واتایەکی بنجی/بنەڕەتی/ناوەندی/سەنتەر/کرۆکی/کاکڵەیی/چەقە واتا core meaning بۆ وشەکە لەبەرچاو دەگیرێت، ئەو واتایانەیتر، کە نوێن و لە هەمان وشەوە وەردەگیرێن، دەبنە تیشکی کرۆکە واتاکە؛ واتە لە ئەنجامی فراوانبوونی کرۆکە واتاکەوە واتاکانی دیکە بەرهەمدێت، لە ئەنجامدا کرۆکەواتاکە و تیشکەکانی تۆڕێکی واتایی دروستدەکەن، کە پێیدەگوترێت (تۆڕی تیشکدانەوە) . بڕوانە دیاگرامی(١٠):

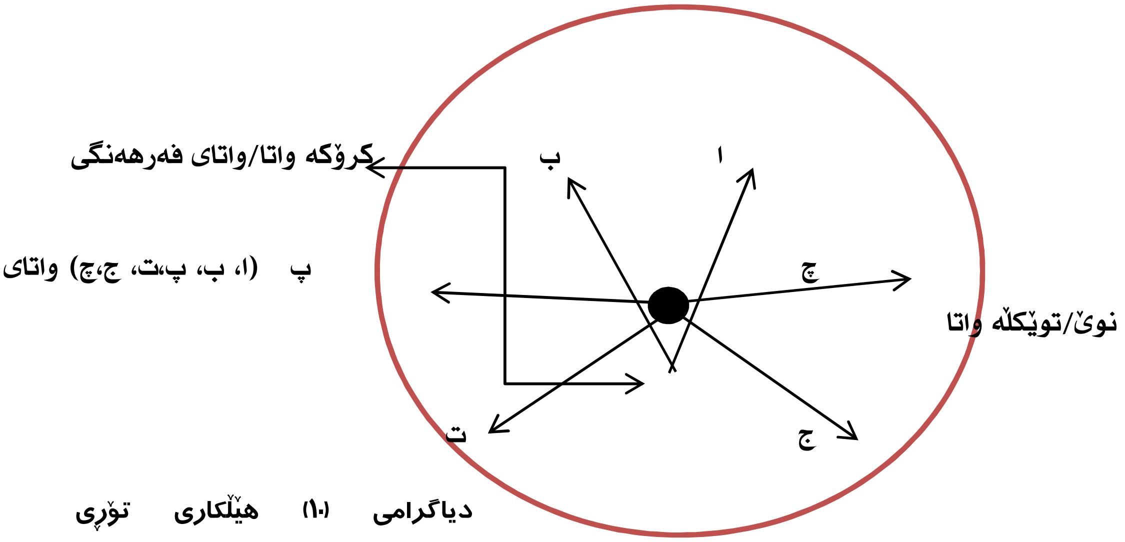

دیاگرامی (١٠) هێڵکاری تۆڕی

واتا نوێیەکان بە کرۆکە واتاوە پەیوەستن ، فراوانبوونەکە بە دوو شێواز دەبێت:

٣.٤ شێوازی یەکەم: فراوانبوونی گشتگیر

هەندێکجار بە گۆڕانکارییەکی کەم و لاوەکی لە وشەکەدا، واتایەکی دیکە بەرهەمدێت، ئەم واتایە واتای خوازەیی نییە، بەڵکو لە چوارچێوەی کرۆکە واتاکەدایە. وەك : بەرد > بەردەلان > بەردەقانی

٣.٤.١ شێوازی دووەم : فراوانبوونی واتا لە مەودای خوازەیی (مجازی)دا

لەم شێوازەدا واتا نوێیەکە لە سنووری کرۆکەواتاکە دەترازێنرێت و واتای خوازەیی هەڵدەگرێت. وەك بەکارهێنانی ئیدیەمەکان لە قسەکردندا.

دڵی ئەڵێی بەردە. > بەزەیی تێدا نییە . بەرد= بێبەزەیی.

(دەست) واتا کرۆکییەکەی ئەندامێکی لەشە و ئەرکی بۆگرتنە و ئامێرێکی کارپێکردنە. بەڵام لەم پێکهاتانەدا بۆمەبەستی دیکە بەکار هێنراون:

دەستەپاچە > کاری لەبەر ناڕوات.

دەستەوسان > هیچ کارێك نازانێت.

دەستبڵاو > بەهەدەر دانی پارە.

دەستلەکارکێشانەوە > وازهێنان لە کارێك.

دیاریکردنی کرۆکە واتا پێویستە لە کۆمەڵێکی دیاریکراودا بێت و مارکەی ئەو کۆمەڵەی لێبدرێت، چونکە دەگونجێت واتای وشەیەك لە کۆمەڵگەیەکی دیاریکراودا، کۆمەڵێك نیشانەی واتایی خۆی هەبێت، بەڵام ئەم

نیشانە واتاییانە لە کۆمەڵگەیەکی دیکەدا جیاواز بێت. بۆ نمونە، وشەی (مانگا) لە کۆمەڵگەی کوردیدا سیفەتی (ئاژەڵی، شیردەری، گۆشتخوراوی، بەسودی) تێدایە، بەڵام هەمان وشە لە کۆمەڵگەی هیندیدا - بوزییەکان- سیفەتی پیرۆزی پێبەخشراوە. لەگەڵ ئەوەشدا دەگونجێت بەهۆی تێکەڵاوی کلتوری یان ئاینی ...هتد، دوو کۆمەڵگە یان زیاتر کرۆکە واتای هاوبەش و هاونرخ پەیدا ببێت.

پرسیارێکی گرنگ، کەپێویستە بپرسرێت ئەوەیە، کە ئایا خودی کرۆکە واتا چۆن دەستنیشاندەکرێت؟ بەگشتی دەتوانین وەڵامی پرسیارەکە بەوە بدەینەوە، کە هەر وشەیەك لە زماندا بە تایبەتمەندی و نیشانە واتاییەکانی خۆیەوە لە فەرهەنگی نوسراو/فەرهەنگی ئاوەزیدا تۆمار کراوە، واتای وشەکە دەزانین و بەو پێیەش بەکاریدەهێنین و لێکیدەدەینەوە، بەڵام وەڵامەکە هەموو کات ڕاست دەرناچێت، بە تایبەت کاتێك وشەیەك لە واتا فەرهەنگییەکەی خۆی دەترازێنرێت، ئەوکات نیشانە واتاییەکانی وشە فەرهەنگییەکان وەڵامگۆی پرسیارەکەمان نابێت. (دیرك گیرتس١٣٩٣: ٤٠٢) وەڵامی ئەم پرسیارە و دیاردەی فرە واتایی و لێڵی واتایی و کرۆکە واتا دەداتەوە، و لەتیۆرەکانی (مەجی ڕاستی بوون، دروستی ڕستە، پێناسەکردنی وشەکان)دا دەیبینێتەوە.

١- مەرجی ڕاستی بوون : مەرجی ڕاستی لە هەر دەربڕاوێکدا بە دوو ڕێباز دیاریدەکرێت: ڕێبازی یەکەم بناغەی خۆی لەسەر پشتبەستن بە تاقیکردنەوە و سەرنجی کەسەکان بۆ ڕوداو و شتەکان داناوە. ڕێبازی دووەم تێڕوانینەکانی خۆیان لەسەر بناغەی (زیرەکی، سۆز، ئاین) دامەزراندووە و دەڵێن، بیر و هۆش سەرچاوەی زانینە. ڕاستی لە ڕێگەی بیر و زیرەکی و بەڵگە و هۆکارەوە بەدەستدەهێنرێت. بڕوانە (محمود فتح الله احمد:٢٠٠٨: ١٢٢-١٣٧). کەواتە ئەزموون و زیرەکی و بیروهۆشی مرۆڤەکان وەك دادوەرێك بڕیار لەسەر واتای یەکەمی وشەیەك دەدەن و بە کرۆکی واتا/واتای فەرهەنگی تۆماری دەکەن .

٢- دروستی ڕستە: پێویستە ڕستەکە لە هەردوو ئاستی ڕێزمان و واتادا دروستبن، چونکە واتای تەواوی ڕستەیەك، لە پەیوەندیی لەگەڵ وشەکانی دیکەدا دەردەکەوێت.

٣- پێناسەکردنی وشەکان : (ئەرستۆ) پێی وابوو، بۆ ئەوەی خەڵك بە باشی لە وشەکان بگەن، واتاکەی لێڵ نەبێت، پێویستە ئەو وشەیە پێناسە بکرێت؛ پێناسەکە پێویستە گشتگیر بێت، تا هەموو ئەو لێکسیمانەی، کە لە وشە بنەڕەتییەکەوە پەیدابوون، بگرێتەوە، هەروەها پێناسەکە، لاستیکی نەبێت، تا بتوانێت سنوری واتای نێوان وشەکان جیا بکاتەوە و تێکەڵی یەکدییان نەکات.

کەواتە بۆ ئەوەی بگەینە واتای کرۆکی وشەکان، پێویستە ئەم لایەنانە لەبەرچاوبگرین:

١- یەکەمین واتای پەسەندکراوی وشەکە، کەبریتییە لەو واتایەی، مرۆ ڤ لە پرۆسەی زمانپژاندا بۆ یەکەمجار وەریدەگرێت و فێری دەبێت، کە پسپۆرانی تایبەت بەو بوارە بۆیان داناوە، یەکەمین واتای وشەکەیە و دەبێتە کرۆکە واتا.

٢- لەناو تۆڕی واتاکاندا، کام واتا و تایبەتمەندی لە ئەوەکانیتر دیکە، زاڵترە/ناسراوترە، و دەبێتە کرۆکە واتا.

٣- سودوەرگرتن لەو ڕستەیەی، کە وشەکەی تێدا بەکارهاتووە، تا واتای تەواوی وشەکە بەپێی ڕستە و دەربڕینەکە بزانین. ئەمانە و چەندین بۆچوونی دیکە، سەبارەت بە دیاریکردنی کرۆکە واتا و توێکڵە واتا خراونەتە ڕوو.

٤- واتای وشەیەك بە بەراورد بە دژ واتاکەی، بۆ نمونە کاتێك لە واتای (سارد) دەگەین واتای (گەرمی) بزانین، چونکە هەرکام لەوانە، خاوەنی واتاو تایبەتمەندیی خۆیانن.

٣.٥ تۆڕی سێمانتیکی لە ئاستی فەرهەنگدا

لە بەکارهێنانی کەرەستە فەرهەنگیی و دەربڕینە جۆراوجۆرەکاندا، واتای جۆراو جۆر دروستدەبن، بەکارهێنانەکەش لە فراوانبوونی گشتگیر یان فراوانبوونی خوازەیی کرۆکەواتادا ڕوودەدات؛ واتە هەندێك لە واتاکان لە چوار چێوەی کرۆکە واتاکەدا دەبێت و هەندێکی دیکەیان لەو چوارچێوەیەدا، دەچنە دەرەوە و واتایەکی نوێ دەبەخشن. دیاریکردنی ئەم فرە واتاییەی یەك لێکسیم لە سێمانتیکی درکپێکردندا، پەیوەستە بە سەلیقە و ئاستی ڕۆشنبیری و ئەزمون و کلتوری پەیام وەرگرەکەوە، کە چۆن درك بە واتای دەربڕینەکە دەکات، لە چوار چێوەی دروستەکەدا، ئەو دەوروبەرەی کە دەربڕاوەکەی تێدا دەردەبڕدرێت، چونکە لە دەوروبەرەوە واتا بەدەستدەهێنرێت، کەواتە :

ئەگەر کرۆکە واتا لە سێمانتیکدا بێت، ئەوا هەندێك تویکڵەواتامان لە پڕاگماتیدا دەستدەکەون. بەهەر حاڵ، دەربڕین "بە کۆدکردن" پەیوەندیی لە نێوان زمان و زانین ئاساندەکات و پێویستیی بەهەندێك مەرج هەیە:

یەکەم: واتای "بە هێماکردن" لە زماندا (پیشاندانی سیمانتیك پەیوەست بە بەشە زمانییەکان) کەرتین، واتە بەشەکین و پیشاندەر و ڕونکەرەوەی بنیاتی بیری ناتەواون، بۆ نمونە، ئەو بنیاتە بیرییەی کە لەلایەن زانیارییەکەوە پشتگیری لێدەکرێت، لە کردەی بیرییەوە هەڵدەهێنجرێت، کە هەستییە و لێکۆڵینەوە لە ئەزمونی هەست و بیری دەگرێتەوە، لە کاتێکدا پیشاندانی ئەو ئەزمونە کە سیستەمی بیری ئێمە پێکدەهێنێت (شێوە، ناوچە، میتافۆڕی بیری لەخۆدەگرێت) لە وردەکاریدا کەمتر دەوڵەمەندە لە خودی ئەزمونی بیری و ئەو پیشاندان و ڕوونکردنەوەیەی، کە لە لایەن بنیاتی سیمانتیکییەوە بە زاراوە کراوە و بەردەوام لە وردەکاریدا کەمدەکات. ڕوونکردنەوەی بیری، وا دەزانرێت وەك ئەوەی لەکۆتاییدا لە سروشتدا بیریە. بۆ نموونە: کەسێك دەتوانێت بە شێوەیەکی مێشکی لاسایی ئەو سەکۆیە بکاتەوە کە هاوبەشی لە شەقی پەناڵتی دەکاتەوە لە یاری تۆپی پێ. بە پێچەوانەوە ڕونکردنەوەی سیمانتیکی بۆ دەربڕینەکان تایبەتدەکرێت بەهۆی سیستەمی هێماییەوە. هەروەها زمان ئەرکی بەکۆدکردنی واتا دەبینێت، بەڵام ئەو واتایە هەژاردەکرێت و ئەرك دەبینێت وەك هاندان و سوربوون بۆ بنیاتنانی نمونەی دەوڵەمەندتری بە ڕەمزکردن لەلایەن گوێگرەکانەوە.

بە هەمان ڕێگا، لەگەڵ ئەوەشدا بنیاتی بیری بەڕەمزدەکات، شێوازی بنیاتی سیمانتیکیی زمانی، ئەرکی ئەوەیە، کە زمان هەر کاتێك دەتوانێت ڕێنمایی لانی کەم بدات بۆ ڕوونکردنەوەی وردی مێشکی، کە لەلایەن قسەکەرەکانەوە دەویسترێت. واتە کە قسەکەر مەبەستیەتی.

دووەم: تێڕوانینی کردەی درککردن، لەسەر ئەوەیە، کە بە فۆڕمکردنی بیر لە بەکار هێنانی زماندا دەردەکەوێت، ئەگەر دوای ئەوە بکەویت، ئەوە هیچ دەستورێك نییە سەبارەت بە جیاوازیکردن لە نێوان سیمانتیك و پڕاگماتیکدا. بڕوانە (تریفە عومەر:٢٠١٣: ١٨). ڕێبازی فەرمی formal approach زۆرجار پێشنیازی ئەوە دەکات، کە دیاریکردنی واتا بۆ دەربڕینێك کردەیەکی دوو قۆناغییە. لە یەکەم قۆناغدا، واتای دەقیی وشەکان لەلایەن قسەکەرەوە لێکدەدرێتەوە، بە هەڵوەشانەوە و گەڕان لە ناو هێماکاندا پێکدێت بۆ پێشاندانی سیمانتیکی دەقیی سەربەخۆی ڕستەیەك. لە دووەم قۆناغدا، دەربڕینەکە ملکەچی کردەی پڕاگماتیك دەبێت، کە دەهێنرێت تا "واتا" هەڵبگرێت پەیوەست بە دەقەکەوە. زانیاریی پاشخان و کاریگەرییەکان لە لایەن گوێگرەوە پێکدێن، کە

جەخت لەسەر مەبەستی قسەکەردەکەنەوە. بە پێچەوانەوە، تیۆری (بۆشایی هۆشەکی mental space)، پێشنیازی ئەوە دەکات، کە بەفۆڕمکردنی بیر لەلایەن دەقی گفتوگۆییەوە ئاراستەدەکرێت، کە بەشێکی ناوەکیی کردەی بنیاتی واتا فۆڕمدەکات. بە پێی ئەم تێڕوانینە، بنیاتی واتا تایبەت دەکات، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت، کە زانیاری پراگماتیکی و گەیاندنی مەعریفی و ئاراستەکردنی کردەی بنیاتی واتایە. بەو شێوەیە زانیاری/مەعریفەی پڕاگماتیکی، بەشێوەیەکی جۆری، جیاوازە لە زانیاری/مەعریفەی سیمانتیکی؛ زانیاری/مەعریفەی سیمانتیکی تەنها پڕواتایە لە دەقدا. لەبەر ئەوە زانایانی کردەی درککردن ئەو پێشنیازە ڕەتدەکەنەوە کە لە نێوان "سیمانتیك" و "پڕاگماتیك"دا جیایی هەبێت و لە بنیاتی واتادا پیشانبدرێن.

بەکورتی، واتا بەشێوەیەکی سادە زانیارییەکی پێشوەخت و ئامادە بوو هەڵگیراوی نییە، کە بەهۆی زمانەوە بەرەمزکرابێت. زانایانی بواری کردەی درککردن وەك "دەفر"ێك دەڕواننە بنەڕەتی وشەکان و زمانیش وەك کەناڵێك بۆ گواستنەوە و خستنەڕووی واتای پێشوەخت - ئامادە بوو-؛ واتە ئەو واتایەی، کە زمان دەیگوێزێتەوە زوتر وەك هەقیقەتێك لە دەرەوەی نیزامی زمانیدا هەیە و زمان ئەرکێکی نییە لە بنیاتنانیدا. هاوسەر نەوزاد (٢٠١٣: ١٧) ئاماژە بە پراگماتیکی فەرهەنگی دەکات، کە ڕێبازێکە واتا بەیەکەوە بەستراوەکان(واتە پەیوەندیدار و پەیوەست بەیەکەوە) کۆدەکاتەوە. لەم پێودانگەوە بڕوانە ئاوەڵکرداری (سەر/لەسەر)، چ سادە بێت یان دارێژراو، ئەگەر وەك ئاوەڵکردار تەماشایبکەین، کرۆکە واتاکەی بریتییە لە شوێن. بڕوانە (ئەوڕەحمانی حاجی مارف:٢٠٠١: ١٤٨)، بەلاَم ئەگەر وەك ناو تەماشای بکەین ئەوا کرۆکە واتاکەی ئەندامێکی لەشی مرۆڤە.

١- (سەر/لەسەر) بە واتای شوێن:

ا- کتێبەکە لەسەر مێزەکەیە. لەسەر (شوێنە)

ب- چوومە سەر درەختەکە. سەر (شوێنە)

پ- وێنەکە لەسەر دیوارەکە داکوتراوە. لەسەر (شوێنە)

ت- ئەسپەکە بەسەر بەربەستەکەدا تێپەڕی. بەسەر(شوێنە)

لە (١)دا هەموو واتای شوێن دەستنیشاندەکەن، هەرچەندە جیاوازی لە جۆری شوێنەکانیشدا هەیە.

٢- (سەر/لەسەر) جگە لە واتای شوێن:

ا- گۆران کار لەسەر نامەی دکتۆراکەی دەکات.

ب- ئەم بەرپرسە دەسەلاَتی بەسەر کارمەندەکانیدا هەیە.

لە (٢)دا، (لەسەر، بەسەر) پەیوەندی بە واتای شوێنەوە نییە:

لە (١٢)دا (لەسەر) بە واتای جەختکردنەوە دێت. لە (٢ب)دا (بەسەر) بە واتای دەسەلاَت دێت. بۆیە واتاکانی (سەر/لەسەر) لە (١)دا هەموو کرۆکە واتان، چونکە بە واتای بنچینەیی وشەکە، کە(شوێن)ە هاتوون، بەلاَم لە (٢)دا لە واتا بنچینەییەکە ترازێنراوە و بووە بە توێکڵە واتا. هەموو واتاکانی (سەر/لەسەر) لە (١ و ٢) دا تۆڕێکی واتایی بۆ وشەکە دروستدەکەن، بۆیە (برۆگمەن و لاکۆف) گەشتنە ئەو دەرەنجامەی کە " فرە واتایی تەنها لە دروستەی چەمکیدا هەیە و بە هیچ شێوەیەك لە فۆرمی زمانیدا دروست نابێت" (محمد راسخ مهند:١٣٨٩: ٥٦). ئەم دوو زانایە جەختیان لەسەر ئەوە کردوتەوە، کە ئەم واتایانە هەرچەند جیاوازن، بەلاَم پەیوەندییان

پێکەوە هەیە، هەندێك لەو واتایانە دەبنە کرۆکە واتا و هەندێکی دیکەیان دەبنە توێکڵەواتا، ئەم پرۆسەیان ناونا (تۆڕی سێمانتیکی)، چونکە هەموو واتاکانی وشەیەك پەیوەندییان بە چەمکێکەوە هەیە. دیاگرامی (١١) توێکڵە واتاکان پەیوەست بە کرۆکە واتاوە ڕوندەکاتەوە:

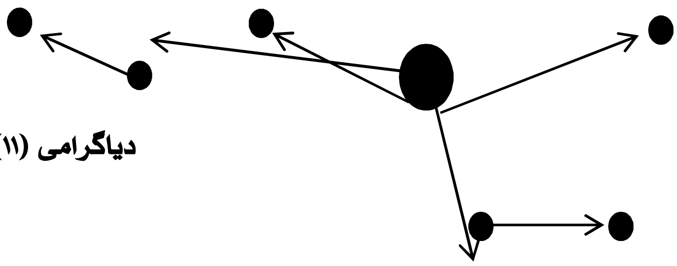

دیاگرامی (١١)

٣.٦ پۆلێنکردن

زمانەوانەکان لە مێژوودا چەند پۆلێنێکیان بۆ یەکەکانی زمان کردووە، هەریەك لەو پۆلێنکردنانە بە پێی تایبەتمەندییەکانی خۆی کەرەستە زمانیەکانی بەسەردا دابەشکراوە. یەکێك لەو پۆلکردنانە (تیۆری کلاسیکی چەمك)ە، کە وایدادەنێت، هەموو چەمکەکان خاوەن دروستەیەکی دیاریکراون. لەم تیۆرەدا هەر چەمکێك خاوەن چەپکە نیشانەیەکی واتاییە، ئەو چەپکە نیشانەیە لە لێکسیمێکدا کە چەمکەکەی پێخراوەتە ڕوو دەنوێنرێت، ئەو نواندنەش لەو لێکسیمەدا بریتییە لە ناوەرۆك."هەموو چەمکەکان بۆ کارپێکردنەکانیان بە مەرجی ناچاری necessary و بەشی sufficient بە کۆد دەکرێن"(فەرهاد تۆفیق:٢٠١٥: ٤٤) ئەم بە کۆدکردنە بە لەبەرچاوگرتنی نیشانەی (+/-) ئەنجامدەدرێت. بۆ نمونە وشەی (ڕەبەن) ئەم نیشانە واتاییانە لە خۆ دەگرێت (+نێر – هاوسەر +هەراش)، وشەی (قەیرە) ئەم نیشانانە لە خۆی دەگرێت (+مێ –هاوسەر +هەراش) ئەم تیۆرە خاوەنی کۆمەڵێك لایەنی باش و سەرنجراکێشە، هاوکات کۆمەڵێك کێشە و گرفتیشی هەیە. (جۆرج یول) (١٣٨٩: ١٤٢) لەسەر بنەمای مۆرفیم لە کتێبەکەیدا جۆرێکی دیکەی پۆلێنکردن بۆ یەکەکانی زمان دەخاتە ڕوو، کە تەنها ئاماژەیان بۆ دەکەین:

مۆرفیم : بچوکترین یەکەی زمانییە، کە واتایەك یان ئەرکێکی ڕێزمانی هەیە و دوو جۆرە :

١- مۆرفیمی ئازاد: دەتوانرێت لە شێوەی وشەیەکدا بە سەربەخۆیی بەکاربهێنرێت. مۆرفیمی ئازاد دوو جۆرە: ا- مۆرفیمی ئازادی فەرهەنگی: ئەم جۆرە (ناو، ئاوەڵناو، کردار) دەگرێتەوە و ئەرکیان گەیاندنی پەیامی قسەکەرە.

ب- مۆرفیمی ئازادی ئەرکی: ئەمانە ڕۆڵی ڕێزمانی دەگێڕن و داخراون، بریتین لە (ئامرازە پەیوەندییەکان، نیشانەی دیاریکردن، جێناوەکان).

٢- مۆرفیمی بەند: ئەم مۆرفیمانە ناتوانرێت بە شێوەی سەربەخۆ بەکار بهێنرێن، بەڵکو دەنووسێت بە یەکەیەکی دیکەوە. مۆرفیمە بەندەکان دوو جۆرن:

ا- مۆرفیمی بەندی واتا داڕێژ

ب- مۆرفیمی بەندی ڕێزمانی

بڕوانە: (محەمەدی مەحوی:٢٠٠٩: ١٦٣-١٦٨)، (جۆرج یول:١٣٨٩: ١٤٢)، (فەرهاد تۆفیق:٢٠١٥: ٤٧-٤٩).

دیاگرامی (١٢)

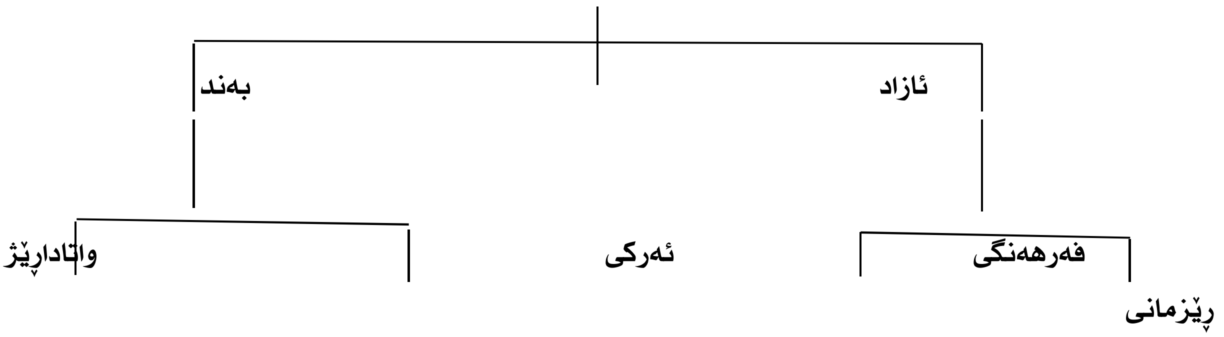

٣.٦.١ مۆدێلێکی پۆلێنکردن

زاراوەی (زمانەوانیی درکپێکردن)، ناونیشانی بزوتنەوەیەکی ئێجگار گەورەیە لە زمانەوانی نوێدا. زمانەوانیی درکپێکردن لە کۆتایی حەفتاکاندا هاتە ئاراوە، دووبەشی سەرەکی لە خۆ دەگرێت، کە بریتیین لە (واتا ، زمانەوانی دەروونی)، ڕوانگە واتاییەکە گرنگی تەواو بە دروستە واتییەکان دەدات. دیارترین لقی زمانەوانیی درکپێکردن (ڕێزمانیی درکپێکردن)ە، لەلایەن ڕۆنالد لاکانگر(١٩٧٦) پێشنیاز کرا. نەخشەی ڕێزمانی درکپێکردن، زمان وەك یەکەی هێمایی لەبەرچاودەگرێت، کە ئەم هەلومەرجانەی تێدا بێت:

دیاگرام (١٣) ڕێزمانی درکپێکردن

ئەوەی لە هێڵکاریی (١١)دا بەدەستدەهێنرێت، بریتییە لەوەی ڕێزمانی درکپێکردن لە سێ یەکەی بنەڕەتی پێکدێت، کە (فۆنۆلۆجی، هێما، واتا)ن، کە لە زماندا پێویستیی سەرەکین. لاکانگر(١٩٧٦) لە (ارسلان گلفام: ١٣٩٠: ١٤٨) "جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە، کە دەتوانرێت تەنها بە گەڕانەوە بۆ ئەو سێ یەکە بنەڕەتییە، زمانێك بە شێوەیەکی تەواو پێناسەبکرێت. لەم ڕووەوە دەتوانین ڕێزمانی درکپێکردن وەك جۆرێکی تیۆری (کەمینەگەرا) سەیربکەین. بەتەنها گرنگیدان بە هێما کە بانگەشەکردنێکی سۆسێرییە، ئەوە بە نوێگەری لای زانایانی درکپێکردن لەقەڵەم نادرێت، جیاوازیەکە لەگەڵ (سۆسێر) لەوەدایە، کە تان و پۆی ئەم زانستە تەنها لە هێمای

وشەدا نییە، بەڵکو دەتوانرێت مۆرفیمێك، وشەیەك، کۆمەڵە وشەیەك، یان ڕستەیەك، پیشاندەری بۆچوونی زمانەوانیی درکپێکردن بێت. بەم پێیە، کەتیگۆرییە بنەڕەتییەکانی زمانیش لە چوارچێوەی گریمانەی ڕێزمانی درکپێکردندا گرنگیی بنچینەییان هەیە. لە سەر بنەمای پۆلێنی گشتی کەرەستە واتاییەکانی زمان، (ناو) یان(پەیوەندیدارەکان)ن. ئەو مۆرفیمانەی، کە بۆ (ناو) بەکاردەهێنرێن، ڕوونکەرەوەی شتەکانن، ئەمەش جەمسەری واتایی کەتیگۆریی ناوە. کەتیگۆریەکان جگە لە ناو، لەسەر بنەمای کات دەستنیشاندەکرێن، کە بریتیین لە (پەیوەندیدارە کاتدار و بێکاتەکان). کردار دەچێتە پۆلێنی کاتدارەکانەوە، بەم پێیە پرۆفایلی کردار بە درێژایی کات بەرهەمدێت، ئەمەش بە پەیوەندیی کاتدار/کردە ناودەبرێت. هەرچی بێکاتەکانە(کەتیگۆریی ئاوەڵناو، ئاوەڵکردار[٦]، ناوی کردار/چاوگ، ئامرازی پەیوەندی، ئاوەڵناوی بەرکاری) دەگرێتەوە، جیاوازیی نێوان ئەم پۆلانە تەنها کاتە. کردارکە هەڵگری ڕەگەزی کاتە بۆ دوو جۆر دابەشدەکرێت: ١- کرداره جێگیر statives ٢- کرداره جولاَوەکان dynamica، جیاوازی ئەم دوو جۆرەی کردار لەم ڕستانەدا بەرچاودەکەون:

ا- گۆران حەزی لە شیرینی دەکات.

ب- گۆران ئێستا شیرینی دەخوات.

لە(ا)دا کردارەکە جێگیرە، واتە ئەو حەزە بە درێژایی کات نەگۆڕە. لە(ب)دا کردارەکە داینامیکییە، جۆری خواردنەکە شایەنی گۆڕانە لە کاتە جیاوازەکاندا. بڕوانە(ارسلان گلفام:١٣٩٠: ١٤٨) سودی وەرگرتووە لە (ڕۆناڵد لاکانگر :١٩٧٦)

لەبەر بواری کارەکیی توێژینەوەکە، پۆلکردنێك پێویستە، کە تێیدا سەرجەم یەکە واتاییەکان دەستنیشانکرابن، بە تایبەت یەکە واتاییەکانی زمانی کوردی. پەیوەست بە سێمانتیکی درکپێکردن و شیکردنەوەی وردی پۆلێنەکەی (لانکاگر) بۆ لێکدانەوەی یەکە سیمانتیکییەکانی کوردی، پۆلکردنی دەربڕینەکان بە پێی پۆلی داخراو و پۆلی کراوە پۆلکردنێکی گونجاوە. هەر دەربڕینێك نوێنەری دروستە چەمکییەکەیەتی، کاتێك دروستە چەمکییەکە بە کۆد دەکرێت، دەربڕینێك دەینوێنێت. پرۆسەی بە کۆدکردنیش لە سیمانتیکی درکپێکردندا جێگای بایەخە "لەمبارەیەوە (تالمای Talmay) باس لە دوو سیستەمی بەکۆدکردن دەکات؛ (سیستەمی سیمانتیکی پۆلی داخراو، سیستەمی سیمانتیکی پۆلی کراوە) (فەرهاد تۆفیق:٢٠١٥: ٤١)، ئەم پۆلکردنە، وەك پۆلکردنێکی گونجاو مامەڵەدەکرێت، بۆیە لێرەدا بە کورتی دەیخەینە ڕوو:

٣.٦.١.١ پۆلی داخراو closed classes

ئەو وشانەن کە واتای سەربەخۆ و فەرهەنگییان نییە، تەنها زانیارییە ڕێزمانییەکان، پەیوەندیە لۆژیکییەکان لە ڕستەدا دەستنیشاندەکەن."بە شێوەیەکی سەرەکی هەڵگری واتای ڕێزمانین و ئەرکی سەرەکییان بەرجەستەکردنی گۆکردنی دروستەیی و سینتاکسییە."(شیلان عومەر:٢٠١٢: ٤٣). زۆرێك لە ئەرکە سینتاسی و سیمانتیکییەکان بە هۆی پۆلە داخراوەکانەوە دەردەبڕدرێن، بەهۆی ئەرك و ڕۆڵیان بە پۆلە کراوەکانەوە دەلکێن. پۆلە داخراوەکان بریتین لە:

١)جێناو pronoun

١- جێناوی کەسی سەربەخۆ: (من، ئێمە، تۆ، ئێوە، ئەو، ئەوان).

٢- جێناوە لکاوەکان دەستەیI (مە، مان، ت، تان، ی، یان)

---

[٦] دەبێت ئاگامان لەوەش بێت، کە هەندێك لەو کاتەگۆریانەی وەك "ناو"، ئاوەڵکار، یان ئاوەڵناویش جۆرێك لە کات دەگەیەنن.

دەستەیII   (م، ین، یت، ن، یّت، ن، ن)

٣- جێناوی خۆیی: (خۆ+جێناوی لکاو) خۆم، خۆمان...

٤- جێناوی ئاماژە/نیشانە : ئەمە ، ئەوە ، ئەمانە، ئەوانە،

٥- جێناوی نادیار: هیچ، هەر، کەسێك ...

٦- جێناوی پرس : کێ، کام ...

٧- جێناوی خاوەندارێتی بۆ گەڕاوە (جێناوی لکاو دەلکێت بە سەرە ناوەکانەوە) : گوڵەکەم ...

٨- جێناوی ڕستەی سەرجێناوی (جێناوی نیشانە+ی) : ئەو کوڕەی وەستاوە برامە.

ب) پاشکۆکانی ناو Noun adjuncts : ئەو زانیارییانە دەگەیەنن، کە بە هۆی دەربڕینی ناوەکەوە دەرنەبڕاون. وەك: پێدانی ڕۆڵ. ئەویش بریتییە لە(نیشانەکانی پێدانی دۆخ، ئاخاوتن، و لاگرەکان).

پ) لاگری دیارخەری Articles بریتییە لە:

- نیشانەی ناسراوی و دیاریکراوی (ەکە، ەکان، یّك)

- جێناوی خۆی (خۆ+جێناوی لکاو)

- جێناوی خاوەندارێتی: هی من ، هی ئێوە

- ڕادە: زۆرێك، هەندێك ...

ت) پاشکۆکانی کردار verb adjuncts : دوو پۆلی سەرەکین:

١– فەرهەنگی   ٢- یاریدەدەرەکان auxiliaries دوو جۆرن:

- **یاریدەدەری سەرەکی : بەرپرسە لە لایەنەکانی تاف و پلەپلە کراوی ڕوکاری. ڕابردوی تەواو، بکەرنادیاری کردارەکە.**
- **یاریدەدەری مۆداڵی دابەشکراو: تایبەتییەکانی فرێزی کرداری لە ئەستۆدایە.**

ج) واژەگۆکەر: ئەمانە زیاتر واتای گۆکردنیان هەیە، واتای سەربەخۆی خۆیانیان نییە، لە ڕوانگەی ئەرکی سێمانتیکیەوە ئەم چەشنانەی هەیە:

١- واژەگۆکەرە مۆداڵیەکان modal particles : وەك (بەلاّم، هەروەها...)

٢- واژەگۆکەری پلەیی و جەختکەرەوەکان focus/grad particles: وەك (تەنها، یش، تەنانەت، تەواو...)

٣- واژەگۆکەرەکانی زۆریی و پلە/زۆریی و چڕی: وەك(زۆر، کەم، فرە)،(هەمووشت ، هەندێك، تۆزێك، نەختێك، گەلێك...)

چ) مۆرفیمەکانی بەستنەوە Conjunction : بریتین لە:

١- مۆرفیمی بەستنەوەی ڕێکخەر/خستنەتەکیەك coordinated conjunctions : وەك : و، بەهۆی، کەی، هێشتا

٢- مۆرفیمی بەستنەوەی وەچەڕستەیی subordinate conjunctions:وەك: یان، و، بەلاّم...

ح) پۆلە داخراوەکانیتر [٧] : وەك: (کلیتیك، نیشانەکانی پێدانی جەختکردنەوە، سەرسوڕمان، دەرخەرەکانی نواندنی ڕێز. بڕوانە (شیلان عومەر:٢٠١٢: ٤٣-٥٥) .

---

[٧]- عبدالواحد موشیر دزەیی پۆلی داخراو بەمشێوەیە پۆلێندەکات:

ا- مۆرفیمی ناساندنی(ەکە، کە، یەکە). ب- مۆرفیمەکانی کۆ(ان، ات، ها، گەل، ڕان، ڕەوە). پ- مۆرفیمەکانی ڕەگەز(ە) بۆ نێر، (ێ) بۆ مێ.

ت- مۆرفیمەکانی کەس. ج- مۆرفیمەکانی کات(ا، ت، د، و، ی). ج- مۆرفیمەکانی نیشانە(ئەم...ە، ئەمان...ە، ئەو...ە، ئەوان...ە). چ- مۆرفیمەکانی نەناسراوی(ێ، یّك). ح- مۆرفیمەکانی نەرێ(نە، نا، مە، نی). خ- مۆرفیمەکانی دوپاتکردنەوە(ەوە). د- مۆرفیمەکانی نادیاری(ڕ)

٣.٦.١.٢ پۆلی کراوە open class

ئەو دەربڕاوە زمانییانەی، کە دەچنە ژێر شا-زاراوەی پۆلی کراوەوە، واتاکانیان پەیوەستە بە ناوەرۆکی وشە و مۆرفیمەکانەوە، بۆیە کراوەن چونکە وشەی نوێ لەدایك دەبێت و ئەندامی کەتیگۆریەکان زیاددەکات، ئەمەش بەڕێگەی ناونان و داڕشتن و لێکدانەوە دروستدەبێت.

پۆلە کراوەکان پێکدێن لە:

ا- ناو

١- ناوی سادە
٢- ناوی داڕێژراو
٣- ناوی لێکدراو

ب- ئاوەڵناو

١- ئاوەڵناوی سادە
٢- ئاوەڵناوی داڕێژراو
٣- ئاوەڵناوی لێکدراو

پ- ئاوەڵکردار

١- ئاوەڵکرداری سادە
٢- ئاوەڵکرداری داڕێژراو
٣- ئاوەڵکرداری لێکدراو

ت- کردار

١- کرداری سادە[٨]
٢- کرداری داڕێژراو
٣- کرداری لێکدراو

ر- مۆرفیمەکانی چاوگ(ن) ی چاوگ دەگرێتەوە. بڕوانە (عبدالواحد موشیر دزەیی:٢٠١٤: ١٠٥).

[٨]- عبدالواحد موشیر دزەیی پێیوایە کە کاری سادە بوونی نییە، گوایا مۆرفیمی کات و شوێنی تێدایە. بڕوانە(عبدالواحد موشیر دزەیی:٢٠١٤: ٩٨)، (ئەورەحمانی حاجی مارف(کردار):٢٠٠١: ٦٨)، (بەشی دووەم ٢/٢)

٤.٠ پوختەی باسەکە

٤.١ پەختەی باسەکە بە زمانی کوردی

ئێمە لە دەوروبەرێکدا دەژنن کە بە ژمارەیەکی بێسنور لە هەقیقەت دەورەدراەوە، وەك هەقیقەت مرۆڤەکان بە ڕێگەی جیاواز دەیانەوێت بە چەندان ڕێگاو هۆکاری لێکۆینەوە لەسەر دەوروبەری خۆی بکات، تێگەیشتنی لە دەوروبەر تەنها کاری زمانەوان و ئەو فەیلەسوفانە نییە کە لە بواری زماندا کاردەکەن، بەڵکو ئەوە لێکۆڵینەوەی کاری بە هەرەوەزی دەوێت، بۆیە هەموو زانستەکانی وەك زمان، فەلسەفە، زانستی دەرونزانی، کۆمەڵایەتی و ... پێویستن.

ئەم نامەیە ئاوڕ لە داوا و بۆچونی زۆر لایەن دەداتەوە، پەیوەست بە ئەرك و ڕۆڵی کردەی درکپێکردنی زمان، کە بەتەواوی پڕواتایە لە دوو لایەنەوە، یەکەم تێکردە و دووەم دەرکردەوە، لەلایەکی تریشەوە داوایتر هەن کە زمان پێویستی بە هەموو ناوەرۆکە بیریەکان هەیە، وەك بابەتی بیری پێویست، زمان بازنەی بیرکردنەوەی بیری-بەئاگاییە. کرنگترین ئەکی کردەوەی درکپێکردن لەو خاڵانەی لای خوارەوەدا بەدەردەکەوێت،

(١) کردەوەی درکپێکردن کار لەسەر تویکڵە واتا دەکات، بۆیە جیاوازی لە نێوان لێدانەوەکاندا لە کەسێکەوە بۆ کەسێکیتر تەنانەت لە گروپ و کۆمەڵگەیەکەوە بۆ یەکێکیتر بەدیدەکرێت، مانگا هەقیقەتێکە بە خاوەن دەستەیەك لە تایبەتمەندی دیاریکراوەوە، بەڵام ئەوە لە کولتوری کوردی تایبەتمەندی تەمبەڵی، لە سینیدا بە سودی و لە هیندی پیرۆزی بە سەر تایبەتمەندیەکانیتردا زاڵن.

(٢) کردەوەی درککردن لە زانستی پڕاگماتیەکەوە نزیکترە وەك لە سیمانتیك، بۆیە زۆر جار لێکۆینەوەی پڕاگماتیکی بەهەڵەماندا دەبات و لەگەڵ واقیع یەکانگیرنابێتەوە. تویکڵە واتا لایەنی هاوبەش تەنانەت لە سنوری فەرهەنگی هاوبەش تایبەت بە کۆمەڵگەیەکی بەخۆوە دەگرێت کە پێشینەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵایەتی هاوبەشی هەیە.

(٣) سەرنجامی کردەوەی درککردن دەشێ ڕاستبێت یان هەڵە، ئاراستە بگۆرڕێت یان پوچەڵیش بێتەوە.

(٤) زانستی درککردن مامەڵە لەگەڵ ئینسکلۆبیدیادا دەکات کە بریتیە لە سەرجەم فەلسەفە و دەستە تایبەتمەندیەکی دیاریکراوی بوونەوەرێکی دیاریکراو بەخۆوە دەگرێت.

(٥) زۆر جار لێکدانەوەی دیاردەیەکی تایبەت بۆچوونی جیاواز هەڵدەگرێت، چونکە توانای کەسەکان لە درکپێکردنی هەموو واتا سەرباره و تایبەتمەندیەکان وەك یەك نییە،

(٦) واتای هەست، سۆز و کرۆکە واتا، واتای جوڵان و وروێژێنەر دەکەونە سنوری "زانستی درککردن" ەوە

(٧) فرەواتایی، هاوواتایی و مێتەفۆڕ، ئیدیەم دەکرێت وەك سەرچاوەی ئاڵۆزی یان دەوڵەمەندی زمانی ژێرلێکۆینەوە هەژماربکرێن.

(٨) کرۆکە واتا بناغەی خۆی زیاتر لەسەر شێوە دامەزراندووە، وەك لە "بیر" لەسەر بنەمای فۆڕمی شێر دادەمەزرێنێت تا لە ئاژەڵێکی تری وەك پڵنگی جیابکاتەوە، دواتر ئەوە فراوان دەبێت تا مەرجە زەرورو بەسەکانیش بگرێتەوزە، تا بە هۆیانەوە

٤.٢ پوختەی باسەکە بە زمانی عەرەبی

ان البيئة التي نعيش فيها محاطة بعدد غير محدد من الحقائق. فالناس يرغبون البحث عما يدور حواهم ويستقصون حقائقه بطرق و اسباب مختلفة، فمعرفة ما يدور حولنا ليست مقصورة على اللغويين و فلاسفة اللغة، بل هي بحاجة الى بحوث و دراسات جمعية من قبل المختصين باللغة و الفلاسفة و علم النفس و علم الاجتماع ... الخ

ان هذة الرسالة تلتفت الى مطالب و اراء جهات و اطراف كثيرة تتعلق بوظيفة الاحساس باللغة و دورها الفعلي حيث ان معانيها تامة من جانبين احداهما: ادخالي، و الثاتي: اخراجي، ومن جهة اخرى هناك مطالب اخرى هي ان اللغة تحتاج الى مضامين فكرية. مثل موضوع الفكر الضروري، فاللغة هي الاطار للتفكير الواعي.

ان اهم الوظائف العملية للاحساس للعلم و لادراك اللغة تكمن في النقاط الاتية

(١) ان عملية الادراك(العلم باللغة) تبحث عن قشور المعاني، لذا نجد ان هناك اختلافا في النطق بين الاشخاص و كذلك بين الفئات و المجموعات البشرية. فالبقرة حقيقة و ما هية لها خصائص و صفات معينة تحدد ماهيتها و حقيقتها. و تختلف علية صفة على صفة اخرى في تراث الاقوام. فالكسل في البقرة تغلب على صفتها الاخرى في التراث الكوردي، و تغلب صفة النفع على الصفات الاخرى عند الصينيين، و صفة القديسة على الصفات الاخرى عند الهنود.

(٢) ان عملية الدراك اقرب الى علم "البراغماتيية" من علم الدلالة "السيمانتيك" لذا نجد ان الباحث ... قد يوقعنا في الخطا، اذ لا ينسجم تفسيره مع الواقع. فالمعاني السطحية للاطراف المشتركة تختص بمجتمع ذاتي في حدود الثقافة المشتركة لكونها تحمل خلفية اجتماعية مشتركة.

(٣) يحتمل ان تكون نتيجة عملية الادراك و الاحساس صحيحة او خطا، تنحرف بالصواب او تؤدي الى الغائه.

(٤) يتعامل علم الدراك مع دائرة المعارف "الانسكلوبيديا" التي هي عبارة عن الفلسفة كلها، و له و جود خاص محدد.

(٥) طالما نجد ان تفسير ظاهرة خاصة قد يحتمل اوجها متعددة مختلفة، لان مقدرة الاشخاص في ادراك المعاني الاضافية و الخاصة غير متساوية.

(٦) تقع المعاني الانفعالية و العاطفية و الجميلة و المثيرة ضمن حدود علم الدراك.

(٧) يحتكل ان يكون و جود المعاني المتعددة و المترادفة و المتناظرة مصدرا للتعقيد او اثراء للغة الواقعة تحت البحث.

(٨) تبني المعاني الخالصة و لبها على اساس الشكل. مثل "البر" المحسوب على فصيلة "الاسد" فانه مبني على صورة حتى يفصل عن فصيلة حيوان اخر مثل "النمر" ثم يتسع حتى تجعل الشروط الضرورية طاقة بسببها.

٤.٣ پوختەی باسەکە بە زمانی ئینگلیزی

We live in a society which abounds with unlimited facts. For example, human beings, being instinctively inquisitive, seek to understand their surroundings through different ways and means. Understanding the environment around us is not a task for linguists and the philosophers of the field of linguistics. Rather, it is a communal effort, shared amongst the sciences and social sciences: it is for the philosophers, the sociologists, the psychologists – and the members of many other fields. All these fields must work in concert to best understand our world.

This paper has reviewed a wide range of claims concerning the cognitive functions of language. At one extreme is the purely communicative (or input–output) conception of language, and at the other extreme is the claim that language is required for all propositional thought as a matter of conceptual necessity, with a variety of positions in between these two poles. The main function and property of cognitive can be summarized as the following.

(١) Cognitive theory deals with the properties of the basic meaning of words. We will find a difference in abstract meanings and properties of words when considering what that word means to one person as opposed to another. This is especially true when considering the differences in semantic understanding between different groups and communities. The abstact meanings attributed to the cow, and the word “cow” provides a useful example. The word as it describes a physical cow is unambiguous: it is a fact with a set of properties. However, when considering the word’s abstract properties, we find differences in understanding. In the Kurdish culture the word is imbued with properties associated with laziness. In China the word, and the animal, is associated with life-giving, while in Indian culture the word and creature has sacred connotations. (٢) Cognitive theory deals with pragmatics rather than semantics. This is why more often than not the study of the pragmatic will decieve us, since it does not correspond with reality: the multiple meanings, and properties of a given word will inevitably lead to different understandings.

(٣) The result found while applying cognitive theory may be correct – but it may also be inaccurate

(٤) If the study semantics corresponds to the dictionary (in that each noun corresponds to its physical – factual – object or property) then the study of cognitive theory corresponds with the encyclopaedia, as the field deals with all philosophy and and possible properties of a word or entity.

(٥) In the study of cognitive theory the analysis of certain phenomina may lead to different results, depending on the subjective understanding of a given observer.

(٦) Synonyms, the meaning of emotions, metaphors, idioms, are examples of sources of linguistic ambiguity, which enrich languages under investigation.

(٧) The basic meaning of a given entity establishes the basic form rather than the “meaning” and internal structure. For example, in the prototype field we recognize the bird by two legs, wings, laying eggs, flying, and so on. In the end the study of such a thing can be expanded to include the necessary and sufficient conditions which can be used to distinguish existence.

(٨) Cognitive Psychology revolves around the notion that if we want to know what makes people tick then we need to understand the internal processes of their mind.

(٩) Cognition literally means “knowing”. In other words, cognitive psychology refers to the study of human mental processes and their role in thinking, feeling, and behaving.

٥.٠ سەرچاوەکان

٥.١ *سەرچاوەکان* بە زمانی کوردی

٥.١.١ کتێب:

١- ئەوڕەحمانی حاجی مارف (٢٠٠١)، ڕێزمانی کوردی (ناو، جێناو، ئاوەڵناو، ژمارە و ئاوەڵکردار، کردار)، کۆکردنەوە و لە چاپدانەوەیان لە یەك کتێبدا، ئۆفیسی تیشك، سلێمانی.

٢- ئاڤێستا کەمال مەحموود (٢٠١٢، پرۆسە سایکۆ لۆژییەکان لە زمانی کوردیدا، چاپخانەی لەریا- سلێمانی.

٣- تالیب حوسێن عەلی (٢٠١١)، واتاسازی، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕۆژهەلات- هەولێر.

٤- پ. ه. د . ویدۆرسن (٢٠٠٨)، سەرەتایەك بۆ زمانەوانی، و: هۆشەنگ فاروق، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی — دهۆك.

٥- حاتەم ولیا محەمەد، (٢٠٠٩) پەیوەندییە ڕۆنانییەکانی نواندنە سینتاکسیەکان، دەزگای موکریانی — هەولێر.

٦- ڕەفیق محەمەد شوانی (٢٠٠٣)، ئامرازی بەستنەوە لە زمانی کوردیدا، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی.

٧- سەلام ناوخۆش (٢٠١٤)، فەرهەنگی زمانەوانی ناو خۆش، چاپخانەی هێڤی —باشوری کوردستان.

٨- شهاب شیخ گیب (٢٠١٤)، دەربارەی زمانەوانی، چاپخانەی نارین — هەولێر.

٩- شیلان عومەر (٢٠١٢)، پەیوەندی سینتاکس و سیمانتیك لە ڕێزمانی کوردیدا، چاپخانەی کارۆ — سلێمانی.

١٠- عبدالواحد موشیر دزەیی، (٢٠١٤)، ڕێزمانی کوردی، چاپی یەکەم، ناوەندی ئاوێر — هەولێر.

١١- عبدالواحد موشیر دزەیی (٢٠١٤)، زمانەوانی دەرونیی، زانکۆی سەلاحەدین — هەولێر.

١٢- ـــــــــــــــــــ (٢٠١١)، واتاسازی وشە و ڕستە، چاپی دووەم، چاپخانەی ماردین- هەولێر.

١٣- ـــــــــــــــــــ (٢٠٠٩)، واتاسازی، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی- هەولێر.

١٤- ـــــــــــــــــــ (٢٠١١)، زانستی پراگمانتیك، چاپخانەی پاك - هەولێر.

١٥- عەبدولجەبار مستەفا مەعروف (٢٠١٠)، دروستەی فرێز لە زمانی کوردیدا، مەڵبەندی کوردۆلۆجی — سلێمانی.

١٦- عبدالله ئیبراهیمی (٢٠١٢)، کاوە فەرهەنگی فارسی — کوردی، چاپخانەی ئاراس، هەولێر.

١٧- فاروق عومەر سدیق (٢٠١١)، لەدایکبوونی وشە، چاپخانەی شڤان — سلێمانی.

١٨- کاروان عومەر قادر (٢٠١٢)، فۆرمی لۆژیکی لە زمانی کوردیدا، چاپخانەی بینایی- سلێمانی.

١٩- کولدرجمان ، ڕمۆ لۆبلان (٢٠٠٦)، واتاسازی، و: یوسف شریف، دەزگای توێژینەوە و بلاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر.

٢٠- کۆمەلێك زمانەوان (٢٠٠٩)، مۆدێل و مۆدێلەکانی ڕێزمان، و: محەمەدی مەحوی، مەڵبەندی کوردۆلۆجی — سلێمانی.

٢١- محەمەد مەحوی و نەرمین عومەر ئەحمەد (٢٠٠٤)، مۆدێلی ڕێزمانی کوردیی، چاپخانەی ژیر،سلێمانی.

٢٢- محەمەد مەحویی و کاروان عومەر قارد و شیلان عومەر حسێن (٢٠١٠)، دروستەی کردار بنەما و دیاردە، زانکۆی سلێمانی.

٢٣- محەمەد مەحوی (٢٠٠٦)، ئاوەزداری و ڕێزمانی ناوەڕۆك - وابەستە، زانکۆی سلێمانیی.

٢٤- ـــــــــــــ، (٢٠٠١)، ڕستە سازی کوردیی، زانکۆی سلێمانی.

٢٥- ـــــــــــــــــ (٢٠٠٩)، زانستی هێما، هێما واتا و واتالێکدانەوە، بەرگی دووەم، چاپخانەنی پەیوەند، سلێمانی.

٢٦ـــــــــــــــــ (٢٠٠٩)، زانستی هێما، هێما واتا و واتالێکدانەوە، بەرگی یەکهەم، چاپخانەنی پەیوەند، سلێمانی.

٢٧- ـــــــــــــــــ (٢٠١٠)، مۆرفۆلۆژیی و بەیکداچوونی پێکهاتەکان مۆرفۆلۆژیی کوردی، زانکۆی سلێمانی.

٢٨- محمد معروف فتاح (١٩٩٠)، زمانەوانی، زانکۆی سەلاحەدین — هەولێر.

٢٩- نووری عەلی ئەمین (٢٠١٣)، ڕێزمانی کوردی، چاپی سێیەم، چاپخانەی شەهاب — هەولێر.

٢٠- هەژار (١٣٨٨)، فرهنگ کردی — فارسی، سروش، تهران.

٣١- وریا عومەر ئەمین (٢٠٠٩)، ئاسۆیەکی تری زمانەوانی، بەرگی یەکەم، چاپی دووەم، ئاراس — هەولێر.

5.1.2_ نامەی زانکۆیی بڵاونەکراوە:

١- ئەبوبەکر عومەر قادر (٢٠٠٣)، بەراوردێکی مۆرفۆ سینتاکسی لە زمانی کوردی و فارسیدا، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

٢- بەشدار محەمەد ئیبراهیم (٢٠١٤)، واتاسازی بەرهەمهێنان و گواستنەوە لە زمانی کوردیدا، نامەی ماستەر، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

٣- تارا موحسن قادر (٢٠١١)، زمانی کوردی و مینیماڵ پرۆگرام، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

٤- تریفە عومەر ئەحمەد (٢٠١٣)، پراگماتیکی فەرهەنگی و پێکدا چوونی پێکهاتەکانی، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

٥- حاتەم ولیا محەمەد (٢٠٠٩)، پەیوەندییە ڕۆنانیەکانی نواندنە سینتاکسەکان، دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریان، هەولێر.

٦- سۆران عبدولڕەحمان حەمەد (٢٠١٤)، ڕۆڵی ئاوازە لە گەیاندنی واتادا، نامەی ماستەر، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

٧- شێروان حسین محەمەد (٢٠١٤)، توانای مۆرفیمی بەند لە دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگ و ڕاپەڕاندنی ئەرکی سینتاکسیدا، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

٨- فەرهاد تۆفیق حەسەن (٢٠١٥)، زمان لە ڕیکلامی کوردیدا، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

٩- ـــــــــــــ (٢٠١٠)، پەیوەندییە سیمانتیکیەکان و هەندێك بواری واتایی لە زمانی کوردیدا، نامەی ماستەر، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

١٠- گۆنا عومەر عبداللە (٢٠١٣)، دروستەی زانیاری لە زمانی کوردیدا، نامەی ماستەر، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

١١- مستەفا ڕەزا مستەفا (٢٠١٣)، ناوی ئەبستراکت و پێزی مۆرفیمە داڕێژەکانی ناوی ئەبستراکت لە زمانی کوردیدا، نامەی ماستەر، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

١٢- هۆگر مەحمود فەرەج، (٢٠٠٠)، پراگماتیك و واتای نیشانەکان، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

١٣- ـــــــــــــ (١٩٩٣)، بوارە واتاییەکان، نامەی ماستەر، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

١٤- هاوسەر نەوزاد فەقێ ئیبراهیم (٢٠١٤)، مۆرفۆ پراگماتیك لە زمانی کوردیدا، نامەی ماستەر، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

5.1.3_ گۆڤار

١- ئاڤێستا کەمال مەحمود (٢٠١٤)، ئاوەزداری و درککردنی زمانی جێناوەکان لە زمانی کوردیدا، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، بەشی B، سلێمانی، ژمارە (٤٥).

٢- بەکر عومەر عەلی – محەمەد عومەر عەول (٢٠١٠)، ئاواز و پراگماتیك لە ئاخاوتنی ناڕاستەوخۆدا، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، بەشی B، سلێمانی، ژمارە (٢٨).

٣- ساجدە عبداللە فرهادی (٢٠٠٢)، پەیوەندی واتایی نێوان کار و بەشەکانی تری ڕستە، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، بەشی B، سلێمانی، ژمارە (٩).

٤- سەلام ناوخۆش (٢٠٠٧)، ڕێسا واتاییەکان و ئەدگارە واتاییەکان(پوختەیەك لە بارەی پێوەندییە واتاییەکان)، گۆڤاری ڕامان، هەولێر، ژمارە (١٢٠).

٥- فاروق عومەر سدیق (٢٠١٣)، جێپەنجەی فرێزی بە لێکسیکبوو لە پەرەسەندنی فەرهەنگی کوردیدا، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، بەشی B، سلێمانی، ژمارە (٤٣).

٦- فتاح مامە (٢٠٠٤)، تەسکبوونەوەی واتا لە زمانی کوردیدا، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، بەشی B، سلێمانی، ژمارە (١٣).

٧- کاروان عومەر قادر (٢٠١٢)، سیستەمی درکپێکردن وەك بنەمایەکی ڕێزمانی کوردی، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، بەشی B، سلێمانی، ژمارە (٣٤).

٨- لیژنەی زمان و زانستەکان (١٩٧٨)، پێشگری بەر، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، بەرگی شەشەم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد – بەغدا.

٩- محمود فتح الله احمد (٢٠٠٨)، واگەیاندن لە زماندا، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، بەشی B، سلێمانی، ژمارە (٢٤).

٥.١.٤ وانەی خوێندنی باڵا

فاروق عومەر سدیق (٢٠١٣-٢٠١٤)، وانەی خوێندنی باڵا، کۆلێژی زمانن زانکۆی سلێمانی.

٥.١.٥ چاوپێکەوتن:

د. شیلان عومەر (٢٠١٥/١/٤)، زانکۆی سلێمانی.

٥.٢ سەرچاوەکان بە زمانی فارسی

٥.٢.١ کتێب:

١- ابراهیم چگنی (١٣٨٤)، فرهنگ توصیفی اموزش زبان و زبانشناسی کاربردی، راهنما – تهران.

٢- ابوالقاسمی، محسن (١٣٧٥)، دستور تاریخی زبان فارسی، سمت، تهران.

٣- بلقیس روشن، لیلا اردبیلی (١٣٩٢)، مقدمەای بر معنی شناسی شناختی، چاپ اول، نشر علمی – تهران.

٤- جان لایز (١٣٨٥)، مقدمەای بر معنا شناسی زبان شناختی، چاپ دوم، مترجم: حسین واله، چاپ: غزال – تهران.

٥- جورج یول (١٣٨٩)، بررسی زبان، مترجم: علی بهرامی، راهنما –تهران.

٦- ـــــــــ (١٣٩٢)، نگاهی به زبان (یك بررسی زبان شناختی)، مترجم: نسرین حیدری، چاپ یازدهم، چاپ و صحافی نگین – تهران.

٧- حمید رچا شعیری (١٣٨١)، مبانی معنا شناسی نوین، چاپ دوم، چاپ و صحافی: مهر – قم.

٨- حسن عمید (١٣٧٥)، فرهنگ فارسی عمید، موئسسه انتشارات امیر کبیر، تهران.

٩- دیرك گیرتس (١٣٩٣)، نظریەهای معنی شناسی واژگانی، ترجمە: کورش صفوی، چاپ اول، چاپ: مهارت – تهران.

١٠-گرور هادسن (١٣٨٢)، مباحپ چروری و بنیادین زبانشناسی مقدماتی (چروریات زبان شناسی مقدماتی)، مترجم: علی بهرامی، رهنما – تهران.

١١-غلامحسین کریمی دوستان – رویا ازادفر (١٣٩١)، فرهنگ توصیفی معنی شناسی، انتشارات باور عدالت – تهران.

١٢-فائقه شاه حسینی (١٣٩٢)، زباشناسی همگانی، چاپ اول، انتشارات پوران پژوهش – تهران.

١٣-فرانك ر. پالمر (١٣٨٥)، نگاهی تازه به معنی شناسی، ترجمە: کورش صفوی، چاپ چهارم، نشر مرکز – تهران.

١٤-فردینان دوسوسور (١٣٩٢)، دوره زبان شناسی عمومی، ترجمە: کورش صفوی، چاپ چهارم، چاپ و صحافی معراج – تهران.

١٥-محمد معین (١٣٨٧)، فرهنگ فارسی (معین)، رهنما، تهران.

١٦-کورش صفوی (١٣٩٢)، درامدی بر معنی شناسی، چاپ پنجم، چاپ و صحافی: واژه پرداز اندیشە: چاپ اندیشه – تهران.

١٧-ـــــــــ (١٣٩٢)، معنی شناسی کاربردی، چاپ دوم، چاپ و صحافی: همشهری –تهران.

١٨- ـــــــــ (١٣٩١)، نوشتەهای پراکندە (دفتر اول) معنی شناسی، نشر علمی – تهران.

١٩-محمد رچا باگنی (١٣٩٠)، زبان و تفکر (مجموعە مقالات زبان شناسی)، چاپ دهم، نشر اگه – تهران.

٢٠-نوام چامسکی (١٣٩٢)، زبان و ژهن، ترجمە: کورش صفوی، چاپ ششم، انتشارات هرمس، چاپ و صحافی: خجستگان – تهران.

٢١-ویکتوریا فرامکین، رابرت رادمن، نینا هیامز (١٣٨٧)، مترجم: علی بهرامی، سهیلا چیاوالدین، چاپ اول، چاپخانه گوهر اندیشه، تهران.

٢٢-ویلیام اگریدی، مایکل دابروو لسکی، مارك ارنف (١٣٨٨)، درامدی بر زبانشناسی معاصر، ترجمە: علی درزی، چاپ و صحافی مهر – قم.

٢٣-ویلیام جی. لایکن (١٣٩٢)، درامدی به فلسفه زبان، ترجمە: میپم محمدامینی، چاپ دوم، چاپ و صحافی چاپ معاصر ، انتشارات هرمز- تهران.

٢٤-ـــــــــ (١٣٩١)، درامدی تازه بر فلسفه زبان، مترجم: کورش صفوی، نشر علمی – تهران.

5.2.2 نامەی زانکۆیی بلاۆنەکراوە:

١- ازیتا افراشی (١٣٨١)، معنی شناسی بازتابی: فرچیە های تازە در شناخت تبین معنی، پایاننامەی دکتری زبانشناسی، دانشگاه علامە گباگبای، تهران.

٢- ساخر جهانشاهی (١٣٩٢)، بررسی ساخت واژە در منقومە خسر و شیرین نقام گنجوی، پایاننامەای ارشد، دانشکده زبانهای خارجی-گروه زبانشناسی، دانشگاه ازاد اسلامی – تهران.

٣- ندا ازکیا (١٣٩١)، حرکت در زبان فارسی: دیدگاه شناختی و ردەشناختی، پایاننامەی دکتری زبانشناسی، دانشگاه ازاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران.

5.2.3 گۆڤار:

١- زهرا چراغی (١٣٩٢)، گبقە بندی افعال زبان فارسی بر اساس ساخت رویداد نمودی، پژوهشهای زبانی، شمارە (٢).

٢- علیرچا قائمی نیا (١٣٨٧)، شبکەهای شعاعی در معناشناسی قران، مجلە ژهن، تهران، شمارە (٣٨).

٣- فرزانە تاج ابادی، ارسلان گلفام، بهروز محمود بختیاری (١٣٩٢)، ساخت های تعجبی در زبان فارسی، فصلنامە جستارهای زبانی، تهران، شمارە (١٥).

٤- کورش صفوی (١٣٨٠)، نگاهی تازە بە مسئلە چند معنایی واژگانی، نشریە: نامە فرهنگستان، تهران، دورە (٥) شمارە (٢).

٤- کیوان زاهدی، عاگفە محمدی زیارتی (١٣٩٠)، شبکە معنایی حرف اچافە فارسی"از" در چهارچوب معنی شناسی شناختی، تهران، فصلنامە تازەهای علوم شناختی، شمارە (١).

٥- لیلا صادقی (١٣٩١)، شناخت جهان متن رباعیات خیام بر اساس نگاشت نقام با رویکرد شعر شناسی شناختی، فصلنامە جستارهای زبانی، تهران، شمارە (١٧٥).

٦- لیلی شریفی (١٣٨٨)، رویکرد شناختی بە یك فعل چند معنای فارسی، فصلنامە تازەهای علوم شناختی، تهران، شمارە (٤).

٧- محمد خانی (١٣٨٢)، درامدی بر معنی شناسی، مصاحبە، فصلنامە کتاب ماه ادبیات و فلسفە، تهران، شمارە (٧٥، ٧٦).

٨- محمد راسخ مهند (١٣٨٩)، ببرسی معنای حروف اچافە مکانی فرهنگ سخن بر اساس معنی شناسی شناختی، مجلە ادب پژوهی، رشت، شمارە (١٤).

٩- ــــــــــــ (بلاۆنەکراوە)، اصول و مفاهیم بنیادی زبانشناسی، بەشێکە لە کتێبێکی چاپنەکراوی توێژەر.

١٠- مریم مسگر خوی (١٣٩٢)، بازنمود مسیر در افعال حرکت فارسی، دستور، ویژە نامە فرهنگستان، شمارە (٩).

5.3 بە زمانی عەرەبی:

١- احمد مختار عمر (١٩٩٨)، علم الدلالە، الگبعە الخامسە، عالم الکتب، قاهرە.

٢- ستیفن اولمان (١٩٨٦)، دور الکلمە فی اللغە، ترجمە: کمال محمد بشیر، الگبعە العاشرە، مکتبە الشباب.

٣- شاهر الحسن (٢٠٠١)، علم الدلالە السیمانتیکییە والبراجماتیە فی اللغە المعاصر، الگبعە الاولی، دارالفکر –عمان.

٤- عبدالقادر ابوشریف، حسین لای، داود عکاشە (١٩٨٩)، علم الدلالە و المعجم العربی، الگبعە الاولی، دارالفکر.

٤- کولدرجمان، ریموت لیلون (١٩٩٧)، ترجمە: نور الهدی لوشن، منشورات جامعە قار یونس – بنغازی.

٥.٤ بە زمانی ئنگلیزی

١- *Crystal, D. (٢٠٠٨). A Dictionary of Linguistics and Phonetics. and Edition. Blackwell: Oxford.*

٢- *Grimshaw, J. (١٩٧٩). "Complement Selection and the Lexicon". Linguistic Inquiry.*

٣- *James R.hurford, Brendan Heasley & Michael B.(١٣٩٢), semantics a course book,* چاپ *سوم, چاپخانه نقره فام, تهران.*

٤- *JACKENDOFF,R(١٩٩٠), Semantic structure, MIT press Cambirdge, Massachusetts London, England.*

٥- *Talmy, ٢٠٠٠a. toward a cognitive semantics: vol ١. Cambridge, MA: MIT Press.*

٦- *___ , ٢٠٠٠b. toward a cognitive semantics: vol ٢. Cambridge, MA: MI Press.*

٧- *___ , Talmy, Leonard (١٩٨٥) 'Force dynamics in language and thought', in W. Eilfort, P. COGNITIVE LINGUISTICS: AN INTRODUCTION n.*

٨- *Kroeber and K. Peterson (eds), Papers from the Parasession on Causatives and Agentivity. Chicago: Chicago Linguistics Society, pp.*